

Bojan Godeša

SLOVENSKO- HRVAŠKI ODNOSI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

I.

Vloga in pomen Slovenije kot geopolitičnega dejavnika v Kraljevini Jugoslaviji sta se bistveno zmanjšala s podpisom sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939, ki je v veliki meri nastal pod vtisom mednarodnih dogodkov (razpad Češkoslovaške in nastanek slovaške države) in je pomenil eno najpomembnejših notranjepolitičnih sprememb v času prve jugoslovanske države. Ustanovitev banovine Hrvaške je pomenila hud udarec za dolgoletno Koroščevo pragmatično taktiziranje, ki Sloveniji ni prineslo zaželenega rezultata, tj. avtonomije, obenem pa je bila slovenska politika, ki v novih razmerah ni več predstavljala pomembnega dejavnika, potisnjena na obrobje političnega dogajanja v Jugoslaviji in pred nove preizkušnje. Tako je ob neki priložnosti ban Dravske banovine Marko Natlačen celo rekel, da smo Slovenci po podpisu sporazuma Cvetković-Maček v Jugoslaviji postali peto kolo. Britanski diplomati v Jugoslaviji so slovenski položaj

po srbsko-hrvaškem sporazumu ocenjevali na sledeč način: »Slovenija, ki je sedaj izgubila privilegirani položaj, ki ga je imela dvajset let, spremlja sporazum z nelagodjem in celo strahom, ker v zgodovini njihovih političnih odnosov s Hrvati ni ničesar, kar bi jim dajalo pravico, da pričakujejo hvaležnost. Zaradi tega je bilo odločeno, da se nujno zahteva iste privilegije, kakršne so dobili Hrvati; in da bi se šlo nasproti slovenskim željam, je bil objavljen dekret o mogoči razširitvi enakih avtonomnih pravic tudi na druge banovine. Sedaj komisija strokovnjakov proučuje položaj Slovenije. Toda kolikor izgleda paradoksalna misel, malo je verjetno, da bi hrvaški ministri hiteli s tem načrtom, verjetnejše je, da bodo taktizirali z zavlačevanjem, v upanju, da bodo na koncu Slovenci sprevideli, da je za njihove interese najboljše, da se vključijo v neko razširjeno Hrvaško.«³²¹

Skoraj istočasno se je začela druga svetovna vojna, s katero je versajska ureditev Evrope dokončno prenehala obstajati. V okoliščinah, ko so sile osi z vojno skušale vzpostaviti totalitarni in rasistični »novi red«, je slovensko ozemlje v mednarodnih okvirih postajalo vse bolj izpostavljeno zaradi neprikritih teženj sosednjih držav, da si priključijo dele njenega ozemlja. Prav nasprotno se je hrvaški položaj z ustanovitvijo hrvaške banovine, tako znotraj Jugoslavije kot tudi v mednarodnih odnosih, znatno okrepil. Vodja najpomembnejše slovenske politične sile Slovenske ljudske stranke (SLS) Anton Korošec je po vstopu v Cvetkovićevo vlado poleti 1940 zato skušal poiskati ustrezen rešitev, tako v jugoslovanskem kot tudi mednarodnem okviru. Korošec se je po kapitulaciji Francije poleti 1940, ki so jo v slovenskih katoliških krogih razumeli tudi kot »razkroj Zahoda«, torej zaton zahodne civilizacije, odločil za politično naslonitev na sile osi.³²² Takšno usmeritev je načelnik SLS jeseni 1940 pojasnil nemškemu veleposlaniku v Beogradu z besedami, da vidi »nedvomno edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os in zlasti na Nemčijo.«³²³ Za takšno opredelitev je bilo ključno predvsem prepričanje v Hitlerjevo zmago v vojni, ki naj bi privedla do vzpostavitve totalitarnega in rasističnega »novega reda«. Dokončnega zatona liberalne parlamentarne demokracije ter tržnega gospodarstva, kot so tedanje stanje ocenjevali v konservativnih katoliških krogih, ki so se nagibali k avtoritarnim rešitvam, pa niso obžalovali, temveč so v tem celo videli priložnost za uveljavitev korporativnega družbenega modela, ki je temeljil na papeških okrožnicah in cerkvenem nauku. V pretežnem delu katoliškega tabora tako niso videli nobenih resnejših težav s prilagoditvijo družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije. S poudarjanjem korporativizma,

321 Avramovski, *Britanci o kraljevini Jugoslaviji* (III), str. 257–258.

322 Kuhar, *Razkroj zahoda*, str. 3.

323 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 226–227.

antiliberalizma, antikomunizma, nasprotovanja prostozidarstvu, predvsem pa z izpostavljanjem agresivnega antisemitizma, ki je na simbolni ravni pomenil najpomembnejšo »vstopnico« v svet totalitarnega in rasističnega »novega reda«, je Korošec Berlinu pošiljal sporočilo, da so se takšni ureditvi pripravljene brez predsodkov in prostovoljno prilagoditi, če bo pri tem ostal neokrnjen vpliv Cerkve.³²⁴

Delovanje Koroščevega naslednika na čelu SLS Frana Kulovca je sicer predstavljalo nadaljevanje Koroščeve usmeritve, ki je bila naklonjena silam osi, toda prišlo je tudi do zelo pomembnih sprememb v strategiji reševanja slovenskega vprašanja v okviru jugoslovanske države.

Korošec naj bi svojo politiko v pogovoru z Vladkom Mačkom, kot si je hrvaški voditelj zabeležil v svojih spominih, utemeljeval s tem, da je položaj Slovencev in Hrvatov v jugoslovanski državi različen: »Mislím, da je tu potrebno reči nekaj o Slovenski ljudski stranki in njenem vodji duhovniku dr. Antonu Korošču (...) Ogromna večina Slovencev in razumljivo tudi dr. Korošec so bili največji nasprotniki centralistične ureditve države. Toda, kljub temu sta se dr. Korošec in njegove stranka izogibala vsakršnemu ostrejšemu sporu z beograjskimi režimi. Celó več, Korošec si je prizadeval, da bi bila sam ali pa s svojimi ljudmi zastopan v vsaki vladi, ne glede, kdo je bil na čelu vlade. To se mu je s hrvaške strani precej zamerilo, pa sem mu, ko sva se (1924) boljše spoznala, to tudi pripomnil. On mi je povedal približno naslednje: »Jaz dojemam in popolnoma razumem vas Hrvate. Vi ste, vsaj na ozemlju Hrvaške in Slavonije, bili priznani kot političen narod z dokaj široko avtonomijo. Jasno je, da ste z vključitvijo v novo državo zelo veliko od svoje samostojnosti izgubili, in zato razumem vašo brezkompromisno opozicijo. No, vi morate razumeti tudi nas, Slovence. Mi nismo nič izgubili, toda zelo veliko smo dobili. Za časa Avstrije nismo imeli niti ene samcate slovenske srednje šole, a o univerzi nismo mogli niti sanjati. Na Hrvaškem so bile vse šole, od ljudskih do vključno univerze, samo hrvaške. V slovenskih deželah je bil, nasprotno, uradni jezik nemški, pa so na primer tudi tisti uradniki, ki so znali slovensko, morali (vsaj formalno) s strankami govoriti s tolmačem. Danes imamo ne samo izključno slovenske srednje šole, ampak celo univerzo. Uraduje se samo slovensko. Če je naša stranka v vladi, ji tedaj v Beogradu prepuščajo proste roke, da vladamo, kakor mi hočemo. Prepričan sem, da centralizem ne bo mogel trajno ostati, toda bo še potreben čas, in do tedaj moramo izrabiti v sedanjih razmerah ugodnosti, ki si jih lahko izborimo.« Poleg tega je bil Korošec prepričan, da bodo Slovenci s pomočjo združenih Srbov, Hrvatov in Slovencev mogli spet dobiti prek pol milijona Slovencev, ki so bili z rapalsko pogodbo

324 Godeša, *Čas odločitev*, str. 109–113.

predani Italiji.³²⁵ Po drugi strani naj bi po besedah tesnega Mačkovega sodelavca Branka Pešlja hrvaški voditelj, čeprav ni vedno soglašal s Korošcem, cenil njegove politične in državniške sposobnosti, a hkrati tudi ni dvomil, da so osnovni interesi Slovencev v državni skupnosti v glavnem enaki kot hrvaški.³²⁶ Sicer pa je bilo hrvaško ocenjevanje Koroščevega delovanja v času med obema vojnama pogosto negativno in pogojeno z različnimi zamerami na njegov račun.³²⁷ Tudi v zadnjem času, ob sporu glede implementacije arbitražnega sporazuma, smo priča podobnim recidivom v delu hrvaške (pa tudi pri nekaterih na slovenski strani³²⁸) politične in znanstvene javnosti.³²⁹

Ključna sprememba po Koroščevi smrti je bila, da je Kulovec, ki je bil vseskozi bolj naklonjen sodelovanju s Hrvati, pri čemer ga je navdihovalo politično sodelovanje med Slovenci in Hrvati v času habsburške monarhije,³³⁰ za strateškega zaveznika poiskal voditelja Hrvatske seljačke stranke (HSS) Vladka Mačka.³³¹ Kulovec se je z odmikom od Koroščeve politične strategije sodelovanja s kraljevim dvorom in srbskimi politikami (predvsem z različnimi strujami radikalne stranke) na takšen način močno približal Šušteršičevemu konceptu iz časa habsburške monarhije, ki je temeljil predvsem na tesnem sodelovanju slovenskega katoliškega tabora s hrvaškimi politikami in zanemarjanju stikov s srbskimi političnimi dejavniki.³³² Pri tem naj bi pomembno vlogo imelo tudi skupno katoliško poreklo, tako da je imelo to sodelovanje tudi močne idejno-politične primesi. V želji po tesnem sodelovanju s Hrvati si je Kulovec med drugim prizadeval za rešitev ozemeljskih sporov glede štirih občin.³³³

Tik pred napadom sil osi na Jugoslavijo je značaj slovensko-hrvaške povezave v pogovoru z nemškimi odposlancem Walterjem Malletkejem Maček označil kot, da je dogovorjeno, da se Slovenija priključi Hrvaški.³³⁴ Mačkova izjava je kazala na prepričanje, da je z ustanovitvijo hrvaške banovine zagotovljen hrvaški nadzor nad zahodno polovico jugoslovanske države, tako da vodja HSS ni

325 Maček, *In the Struggle for Freedom*, str. 92–94.

326 Pešelj, Dr. Vladko Maček in Slovenci, str. 92.

327 Krošelj, Dr. Korošec in Hrvati, str. 87–100 in Rahten, Korošec in hrvaška politika, str. 54–65.

328 V tem smislu glej Osolnik, Kajkavci so (bili) Slovenci in Gaiser, La Croazia batte.

329 Izhodišče takšne percepcije slovenske politike je razvidno iz analize politologinje Mirjane Kasapović, objavljene pod naslovom Povijest jedne kroatofobije v zagrebškem tedniku *Globus* 26. januarja 2018. Sicer je iz vsebine razvidna izrazita dnevopolitična razsežnost prispevka Kasapovićeve, ki ne vsebuje znanstveno utemeljenih tez. V tem smislu so se s svojimi mnenji na članek v *Globusu* odzvali tudi nekateri slovenski zgodovinarji (Igor Grdina v prispevku Ivana Puca, Alpski Hrvati in panonski Slovenci, *Reporter*, 29. januar 2018, Božo Repe v članku Roka Kajzerja Začinjeno z lažmi, manipulacijami in hujskaštvom (*Globus o Sloveniji*) v mariborskem *Večeru* 26. januarja 2018 (str. 5) ter Janko Prunk s samostojnim člankom Ne vrag, le sosed je mejak, v sobotni prilogi *Dela* 3. februarja 2018 (str. 5–6).).

330 Rahten, *Zavezništva in delitve*.

331 Godeša, Kulovčevo zavezništvo s HSS, str. 397–422.

332 Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič*, str. 280–292.

333 Dnevnik Alojzija Stepinca. *Danas*, 14. 8. 1990.

334 Krizman, Njemački emisar W. Malletke, str. 152–163.

bil ravno naklonjen temu, da bi bila ustanovljena banovina Slovenija. Maček je v svojih spominih Kulovca označil za svojega slovenskega prijatelja,³³⁵ vendar je tudi med njima prihajalo do nesoglasij. Tako je po podpisu sporazuma med Cvetkovićem in Mačkom med Kulovcem in Mačkom prišlo do določene ohladitve, vzrok zanjo pa naj bi bila Mačkova opazka Kulovcu, da se bo moral sedaj dvajset let boriti, da bodo Slovenci dobili svojo banovino.³³⁶ Maček naj bi tudi nasprotoval temu, da bi tudi Kulovcu pripadlo podpredsedniško mesto v vladi, z utemeljitvijo, da bi se s tem zmanjšala njegova, to je Mačkova, podpredsedniška avtoriteta v vladi.

Takšne Mačkove poteze so potrjevale omenjena predvidevanja britanskih diplomatov o hrvaški nenaklonjenosti do uresničitve slovenske avtonomije takoj po ustanovitvi banovine Hrvaške. Tudi slovenski kulturni delavci so bili s strani Mačka, ko so ga prosili za pomoč, da bi prišlo do uresničitve slovenske banovine, deležni le ironičnih opazk.³³⁷ Sprva je bil Kulovec sicer prepričan v iskrenost Mačkovih zagotovil o hrvaški podpori slovenski avtonomiji,³³⁸ a se je, kot kaže, njegovo zaupanje postopoma nekoliko omajalo. Po Ahčinovem pripovedovanju, ki ga je zabeležil njegov občudovalec Ruda Jurčec, naj bi bil Kulovec, potem ko je postal voditelj SLS, nad hrvaško držo precej razočaran. Kulovec naj bi bil namreč prepričan, »da bo v Zagrebu našel kaj stikov in opore pri ljudeh, ki so izšli iz krogov Janeza Ev. Kreka. Toda med njimi se je vse podrlo in so že hiteli v prve vrste šovinizma.«³³⁹

Mačkov temeljni cilj v času Kulovčevega približevanja HSS je bil uresničitev avgustovskega sporazuma (1939) s Cvetkovićem, ki je zagotavljal avtonomijo v okviru banovine Hrvaške in utrditev lastne oblasti v njej. Hrvaški predstavniki v vladi so bili zato na podlagi širokih pooblastil, ki jim jih je dajal sporazum, osredotočeni predvsem na izgradnjo in utrditev lastnega položaja na Hrvaškem. Predsednik vlade Cvetković ni užival pretirane podpore med srbskim prebivalstvom in srbskimi političnimi skupinami, tako da je bil njegov položaj v vladi razmeroma šibek in v precejšnji meri odvisen prav od Mačkove podpore. Govorilo pa se je tudi že o upadu vpliva SLS na beograjski politični sceni po Koroščevi smrti, tako da je Mačku ustrezalo trenutno razmerje sil v vladi in si pri tem ni želel nikakršnih sprememb.

Po Ahčinovem mnenju naj bi bila Mačkova pričakovanja naslednja: »Hrvati želijo dualizem, dvojno monarhijo, in oni bi hoteli, da bi bili Slovenci podrejeni njim. Oni razvijajo v letakih in na druge načine v slovenski propagandi los von Belgrad in pravijo: 'Držite se nas, mi vam bomo vse dali, a ne Srbi.'«³⁴⁰

335 Maček, *In the Struggle for Freedom*, str. 225.

336 Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 252.

337 Grdina, *Preroki, doktrinarji, epigoni*, str. 173.

338 Vodušek Starič, *Liberalni patriotizem*, str. 61.

339 Jurčec, *Dr. Ivana Ahčina spomini*, str. 3.

340 Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, str. 431.

Mačkov odnos do Kulovca in slovenske avtonomije je tako kazal prepričanje, da je z ustanovitvijo hrvaške banovine zagotovljena hrvaška prevlada nad zahodno polovico jugoslovanske države, tako da si je vodja HSS medsebojno sodelovanje predstavljal na drugačnih temeljih, kot je to pričakoval Kulovec. Zato se naslonitev na hrvaško politiko, ki naj bi bila po Kulovčevem prepričanju v boju za slovensko avtonomijo proti beograjskemu centralizmu bolj načelna, v razmerah sporazuma Cvetković-Maček ni izkazala tudi za uspešnejšo. V sklopu zapletenih mednarodnih okoliščin je vodstvo Slovenske ljudske stranke zahtevano po banovini Sloveniji februarja 1941 umaknilo z dnevnega reda, čeprav se avtonomiji kot programskemu cilju ni odpovedalo. Slovensko-hrvaška naveza se je namreč izkazala za precej krhko in je zatajila ob prvi resnejši preizkušnji aprila 1941, kljub temu da je Maček v svojih spominih Kulovca označil za svojega slovenskega prijatelja.³⁴¹ Za Kulovčevo delovanje v Mačkovi senci je bilo značilno, da je podpiral jugoslovansko približevanje silam osi in bil tudi za pristop k trojnemu paktu, za zgled pa je bil v tem času postavljen predsednik vichyjske Francije Phillipe Petain.³⁴² Korošec je s svojimi pobudami izkazoval precej večje ambicije tako na jugoslovanskem kot mednarodnem prizorišču, kjer je skušal dejavno oblikovati jugoslovansko politiko, kot pa Kulovec s svojo pasivno držo in sledenjem Mačku, v odnosu do katerega je bil v izrazito podrejenem položaju. V tem pogledu je šlo za dvoje različnih dojemanj, kako uresničevati slovenske, pa seveda tudi strankarske interese v jugoslovanski državi. Korošec in Kulovec si poleg tesne naslonitve na Nemčijo tudi nista želela razpada skupne države, čeprav jima je bil skupen precejšen dvom glede nadaljnega obstoja Jugoslavije v tedanjih mednarodnih razmerah. Po državnem udaru 27. marca 1941, ko je postalo jasno, da bo Jugoslavija napadena in bo na delu njenega ozemlja ustanovljena hrvaška država, je Kulovec s pomočjo Mačka skušal doseči ustanovitev skupne hrvaško-slovenske države pod pokroviteljstvom sil osi, a voditelj HSS ni želel sprejeti niti vodstva Neodvisne države Hrvaške, kaj šele skupne države, pa tudi nemški in italijanski načrti s slovenskim ozemljem so bili povsem drugačni, tako da do uresnitve Kulovčeve zamisli o skupni državi ni prišlo.³⁴³ A vprašanje, v kolikšni meri je bil pri tej pobudi Kulovcu zgled Šušteršičev predlog italijanskim diplomatom iz aprila 1919 o ustanovitvi slovensko-hrvaške republike, ostaja odprto.³⁴⁴ Takoj po vesteh o puču 27. marca 1941 v Beogradu je tudi jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu Vladimir Vauhnik v pogovoru z Edmundom Glaise Horstenauom razmišljal o podobni slovensko-hrvaški kombinaciji, vendar iz dostopnega gradiva ni jasno, ali je bil njegov

341 Maček, *In the Struggle*, str. 225.

342 Godeša, Maršal Petain, str. 255–266.

343 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 201–244.

344 Kacin Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 173–176.

predlog na kakršen koli način povezan s Kulovčevo kasnejšo pobudo o skupni slovensko-hrvaški državi.³⁴⁵

V novih razmerah po napadu na Jugoslavijo se je najboljši položaj obetal Hrvatom (predvidena ustanovitev samostojne države), zato se je celotna pobuda Slovenske ljudske stranke pred napadom sil osi na Jugoslavijo usmerila k podobni rešitvi tudi za Slovence, tako da je za tedanji vrh katoliške politike hrvaški primer predstavljal vzor. V ta namen so na pobudo Kulovca ob napadu sil osi na Jugoslavijo, predstavniki političnih strank 6. aprila 1941 ustanovili Narodni svet za Slovenijo, ki mu je predsedoval ban Dravske banovine, Marko Natlačen.³⁴⁶ Svet si je za nalogo zadal, »da se Slovenija proglasi za samostojno državo, ki naj pristopi k osi«.³⁴⁷

Prizadevanja slovenske predvojne politične elite ob začetku agresije nad Jugoslavijo, da bi se postavila ob bok Jozefu Tisi in Anteju Paveliću, niso obrodila sadov zaradi Hitlerjevega odločnega nasprotovanja takšni rešitvi. V nasprotju z navedenimi pričakovanji je bilo slovensko ozemlje razdeljeno in priključeno trem sosednjim agresorskim državam. Slovenski predvojni politični eliti v Hitlerjevih načrtih ni bila namenjena niti vloga »polnopravnih« kvizlingov, kot so tedaj pogosto označevali osebe, ki so prevzele takšno ali podobno vlogo kot voditelja marionetnih držav (puppet state) Slovaške in NDH. Tudi takšen »kvizlinški« status je bil za slovensko predvojno elito v okviru nacističnega »novega reda« povsem nedosegljiv. Vodilni predstavniki predvojnega političnega življenja so pristali na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. To je nato potrdila še »poklonitvena deputacija« konzulte, ki se je v Rim odšla zahvaliti Mussoliniju in papežu za »blagohotno naklonjenost do slovenskega naroda«. Zadovoljiti so se morali s povsem marginalnim položajem in simbolično vlogo, s članstvom v fašistični pokrajinski konzulti. To telo je imelo zgolj posvetovalni značaj, v katerem so s potrjevanjem odločitev pokrajinskih fašističnih oblasti zgolj izkazovali svojo lojalnost do italijanske države in fašističnega režima.

Kasnejše Natlačenovo delovanje (naslonitev na Italijane z željo po ustanovitvi vlade pod italijanskim pokroviteljstvom in poskus združitve slovenskega ozemlja pod Italijo, priznavanje priključitve Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji in ustanovitev konzulte ter njen obisk v Rimu pri papežu in Mussoliniju, ponoven poskus navezave stikov s Hitlerjem)³⁴⁸ je pomenilo nadaljevanje Kulovčeve in Krekove pobude, ki je izvirala iz težnje po uresničitvi hrvaške rešitve tudi v slovenskem primeru. Ta želja je izhajala iz prepričanja o dolgotrajnosti

345 Broucek, *Ein General im Zwielicht*, str. 687. Tudi Pleterski, Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945, str. 196.

346 Bojan Godeša, *Okupacija kot prelomnica*, str. 91–110.

347 Saje, *Belogardizem*, str. 20

348 Godeša, »Ali bi ne bilo za vse Slovence«, str. 211–226.

prevlade sil osi ter prepričanja, da v takih razmerah obnovitev Jugoslavije ni verjetna. S poskusi pridobiti si podporo na osni strani je Natlačen prenehal šele po obisku v Rimu junija 1941 in še to ne zato, ker bi menil, da je ta politika zgrešena, temveč ker na drugi strani ni bilo nobenega pozitivnega odgovora.

Opisano ravnanje predvojne slovenske družbene elite v prvih mesecih okupacije se je tako gibalo v iskanju ustrezne rešitve slovenskega vprašanja zgolj v okviru totalitarnega in rasističnega »novega reda« ter je s priznanjem aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji pomenilo njihov pristanek na debelacijo Jugoslavije, tj. nepriznavanje njene državne kontinuitete in pristanek na njeno razkosanje.³⁴⁹ Privolitev v aneksijo je pomenila, kot je to poudaril Janko Pleterški, tudi »priznanje tuje oblasti kot domače«.³⁵⁰ Na podlagi pristanka predvojnih strankarskih voditeljev na aneksijo seveda ti nastalih razmer po agresiji sil osi na Jugoslavijo niso mogli obravnavati kot okupacije. Takšno ravnanje je bilo v popolnem nasprotju s stališčem vlad zavezniških držav, vključno z jugoslovansko begunsko vlado. Za zaveznike je bilo takšno stališče v nasprotju z mednarodnim pravom in je zato predstavljalo popolnoma nedopustno ravnanje, ki ga niso priznavali kot zakonitega. Tudi z vidika predvojne jugoslovanske zakonodaje je bilo mogoče tako ravnanje obravnavati kot zelo hudo kršitev. Potrditev legitimiranja razkosanja slovenskega ozemlja kot dokončne rešitve je bila z vidika slovenskih nacionalnih interesov s strani sodobnikov opredeljena kot največja katastrofa za slovenski narod. Razumljiva posledica političnega in moralnega diskreditiranja pretežnega dela predvojne politične elite je bila izguba verodostojnosti pred znatnim delom domačega prebivalstva, pa tudi v mednarodnih zavezniških krogih so bili ogorčeni nad njihovim ravnanjem. Takšni negativni odmevi na ravnanje predvojnih oblastnih struktur ob napadu sil osi na Jugoslavijo so kazali, da se je njihov čas nastopati kot legitimen in zakonit predstavnik slovenskih interesov pred domačim prebivalstvom in mednarodno skupnostjo dejansko iztekel.

Po okupaciji in razkosanju kraljevine Jugoslavije aprila 1941 s strani osnih držav je nastal povsem nov položaj, ko so se, ločeni z državnimi mejami, Slovenci in Hrvati znašli v okviru nacističnega totalitarnega in rasističnega »novega reda« v povsem različnih položajih. Na usodo obeh narodov v okviru novega reda, ki so ga vzpostavljale sile osi, je odločilno vplivalo Hitlerjevo mnenje, da Slovenci in Srbi niso nikoli bili prijatelji Nemcev, medtem ko je za Hrvate menil, da so silam osi naklonjen narod.³⁵¹ To diametralno nasprotno Hitlerjevo stališče se je odra-

³⁴⁹ Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*.

³⁵⁰ Pleterški, *Pravica in moč*, str. 409.

³⁵¹ V tem pogledu seveda Hitlerjeve ocene o popolni hrvaški naklonjenosti silam osi ne gre razumeti dobesedno, saj so tik pred napadom na Jugoslavijo britanski diplomati ugotavljali, da je znaten del hrvaškega prebivalstva v osnovi vendarle protifašistično usmerjen.

zilo tudi v položaju obeh narodov, ki naj bi jih Slovenci in Hrvati imeli v novem redu. Na ozemlju Hrvaške ter Bosne in Hercegovine je 10. aprila 1941, torej še pred kapitulacijo jugoslovanske vojske, nastala Neodvisna država Hrvatska (NDH) pod vodstvom ustašev Anteja Pavelića. Čeprav je šlo za satelitsko državo, ki je bila povsem odvisna od nacistične Nemčije in fašistične Italije in jo je priznavalo le nekaj držav ter tudi ni zajemala celotnega hrvaškega nacionalnega ozemlja (Dalmacija, Istra), je zlasti na začetku mnogo Hrvatov doživljalo ustanovitev lastne države kot vrhunec v uresničitvi nacionalnih stremeljenj. Medtem ko naj bi Hrvaška postala v načrtih osnih sil pomemben regijski dejavnik, pa je bila Sloveniji in Slovincem v očeh načrtovalcev »nove Evrope« namenjena povsem drugačna usoda. Okupacija in razkosanje slovenskega ozemlja, ki so si ga priključile sosednje države (Nemčija, Italija, Madžarska in NDH), je pomenila najnižjo točko v slovenski novejši zgodovini. Že pred okupacijo so Slovenci živeli v štirih državah (Jugoslaviji, Italiji, Avstriji oz. Nemčiji in na Madžarskem) in je bila tretjina narodnega telesa izven matične države Jugoslavije izpostavljena asimilacijskim pritiskom. Po okupaciji pa slovensko ozemlje ni bilo razkosano le med štiri okupatorje, temveč še znotraj zasedenega ozemlja razdeljeno na 11 upravnih enot, od katerih je imela le Ljubljanska pokrajina središče na ozemlju današnje Republike Slovenije. Dolgoročni cilj vseh okupatorjev, čeprav so se razlikovali po metodah, je bila raznaroditev Slovencev – etnocid, zato za Slovence kot etnično enoto ni bilo prostora v novem evropskem redu, ki so ga ustvarjale sile osi. Tako stanje je potrjevala tudi pogodba o nasledstvu bivšega jugoslovanskega prostora iz leta 1942, kjer Slovenci in Slovenija, za razliko od Hrvaške in Srbije, sploh niso bili omenjeni.

Kako poznana je bila usoda Slovencev v okviru nacističnega novega reda, preprečljivo dokazuje mnenje poljskega pravnika in lingvista judovskega rodu Raphaela Lemkina, ki je skoval izraz »genocid« in ga utemeljil, izraz pa je v nekoliko spremenjeni podobi dobil tudi potrditev v Združenih narodih leta 1948. V svojem, leta 1944 izdanem delu *Axis Rule in Occupied Europe* je zapisal: »Prakso iztrebljenja narodov in etničnih skupin, ki jo izvajajo zavojevalci avtor imenuje »genocid«, kot pojem, ki izvira iz grške besede *genos* (pleme, rasa) in latinske besede *cide* (po analogiji z *homocidom*, *fratricidom*) (...). Genocid se izvaja skozi usklajene napade na različne vidike življenja podrejenih ljudstev: na političnem polju (...); na socialnem področju (...); na kulturnem področju (...); na ekonomskem področju (...); v biološkem smislu (...); na področju fizičnega obstoja (ki vključuje racioniran sistem za nenemško prebivalstvo, ki vodi k stradanju, z množičnim pobijanjem, v glavnem Judov, Poljakov, Slovencev in Rusov); na religioznem področju (...); na področju morale.«³⁵²

352 Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, str. XI–XII.

Tako je Raphael Lemkin kot izumitelj in pravni utemeljitelj pojma »genocid« ter kot tak osrednja avtoriteta na področju novih pravnih norm za nasilje, ki ga je izvajal predvsem nacistični režim, postavil Slovence glede na njihovo ogroženost ob bok Judom, Poljakom in Rusom, za katere je menil, da so najbolj izpostavljeni genocidnim namenom. Ocena o tedanjem skrajno nezavidljivem položaju Slovencev kot enem najbolj ogroženih narodov s strani nacističnega režima je bila tako že za časa vojne podana z najbolj verodostojnega in merodajnega mesta.

II.

Pri okupaciji slovenskega ozemlja je sodelovala tudi NDH. Nova nemško-italijansko-hrvaška meja je v glavnem sledila utrjeni meji med avstrijsko in ogrsko polovico habsburške monarhije, vendar pa je prišlo do nekaterih popravkov. Po razmejitvi med nacistično Nemčijo in NDH poleti 1941 so slednji pripadle štiri vasi ob glavni cesti Zagreb–Ljubljana pod gradom Mokrice (ta je bil do tedaj v posesti zagrebške nadškofije, a ni pripadel NDH), ki so bile do tedaj v Dravski banovini: Jesenice na Dolenjskem, Obrežje, Bregansko selo (danes Slovenska vas) in Nova vas (danes Nova vas pri Mokricah). Krajevna tradicija pripoveduje o advokatu in prevajalcu dr. Ivanu Brliću z močnimi zvezami v vrhu NDH, preko katerih si je izbral upoštevanje svoje želje po priključitvi tega območja.³⁵³ Nekoliko zahodneje je NDH pripadla tudi vas Čedem v Gorjancih. V pogajanjih o novi nemško-hrvaški meji je sicer hrvaška stran zahtevala tudi še nekatere druge popravke v svojo korist, a jih je nemška stran zavrnila z utemeljitvijo, da je temelj razmejitve stara historična meja izpred 1918.³⁵⁴ Hrvaške oblasti so zahtevale tudi priključitev Bele Krajine, vendar italijanska stran na to ni pristala.³⁵⁵ V deklaraciji, datirani z 31. marcem 1941 (verjetno je nastala šele 5. aprila 1941³⁵⁶), ki je izražala zahtevo po proglatitvi neodvisne hrvaške države, je bilo zahtevano, da ta zajame tudi Prekmurje.³⁵⁷ Tako so nemška, italijanska in madžarska zasedba Slovenije preprečevale večjo uresničitev ustaških želja po priključitvi slovenskega ozemlja hrvaški državi. Takšne zahteve že v izhodišču niso bile skromne in so izražale težnjo ustaškega gibanja, da postane Hrvaška pod pritiskom sil osi nastajajočih sprememb v jugovzhodni Evropi pomemben političen

353 Guštin, O Slovencih v Jasenovcu, str. 14 in Slovenske vasi ob Bregani je dobil Pavelić, str. 330–331. Na zasedbo slovenskih krajev s strani NDH je že leta 1952 opozoril Tine Debeljak (pod psevdonimom Janez Martinc), Prvo leto komunistične revolucije v Sloveniji, str. 206, čeprav je navedel napačne vasi (Štrigova) v ljutomerskem okraju.

354 Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan*, str. 177.

355 Ferenc, Neodvisna država Hrvatska, str. 403.

356 Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke* (II), str. 408–409.

357 Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, str. 579.

dejavnik v tem prostoru. Tako je Ante Pavelić januarja 1940, ko so se preigravale različne kombinacije glede usode jugoslovanskega ozemlja, v pogovoru z italijanskim zunanjim ministrom Galeazzom Cianom predlagal, da se hrvaški državi priključi cela Slovenija. Ob vzpostavitvi hrvaške države, ki bi nastala pod pokroviteljstvom fašistične Italije, bi se namreč tudi Slovenija morala prilagoditi novemu položaju. Pavelić je sicer poudaril, da Hrvati nimajo absolutne nacionalne pravice zahtevati Slovenije, toda zanjo ne obstaja nikakršna drugačna možnost, poleg tega pa so Slovenci povsem slovanske krvi in podobni Hrvatom. Hrvaški državi priključena Slovenija pa bi uživala določeno stopnjo avtonomije. Pavelić je v pogovoru še poudaril, da so s Slovenci vedno živeli v soglasju in da bi bilo slovensko gospodarstvo pomembno za hrvaško državo. Na sestanku, kjer se je italijanski zunanji minister Ciano strinjal s Pavelićevimi predlogi, so tudi menili, da morebitni popravek slovenske meje proti nemškemu rajhu (mariborski okraj), ki bi zadovoljil nemške interese v Sloveniji, ne bi bil primeren, da ne bi prekršili načel, ki jih je razglašal prav Hitler o svetosti tedanjih južnih meja nemškega rajha.³⁵⁸ V svojih predvojnih načrtih je ustaško gibanje tudi javno poudarjalo, da mora »bodoča samostojna hrvaška država obsegati poleg Hrvaške tudi Bosno in Hercegovino, Slovenijo, Vojvodino, Črno Goro in Sandžak«. ³⁵⁹ O tem priča zemljevid na ustaškemu letaku, namenjenem hrvaškemu narodu, ki ga je izdelal Mladen Lorković. Poudarjal je, da mora v Novo Evropo vstopiti svobodna in neodvisna hrvaška država na vsem označenem nacionalnem in zgodovinskem področju, s pojasnilom, da za Slovenijo in Črno Goro velja pravica do samoodločbe.³⁶⁰

Tudi kasneje so se pojavljali nekateri predlogi, ki so kazali zanimanje NDH za slovensko ozemlje. V začetku 1943 se je pojavila ideja, menda celo Mussolinijeva, da bo prihodnja meja med NDH in Italijo na Soči.³⁶¹ Vprašanje priključitve dela slovenskega ozemlja k NDH se je ponovno odprlo, ko je bila po kapitulaciji Italije italijanska okupacijska oblast prisiljena zapustiti Ljubljansko pokrajino. Izstop Kraljevine Italije iz bloka sil osi je namreč postavil pod vprašaj dotedanje nemško-italijanske sporazume o delitvi interesnih področij. V nemškem iskanju rešitve statusa celotnega prostora najvzhodnejših predelov italijanske države (pokrajine Trst, Videm, Gorica, Reka, Pulj in Ljubljanska pokrajina), v katerem je bilo nato ustanovljeno operacijsko območje Jadransko primorje, je bila sprva negotova tudi usoda Ljubljanske pokrajine. Poleg Italijanske socialne republike pod Mussolinijevim vodstvom, ki je nastala po volji nacistične Nemčije

358 *I Documenti Diplomatici Italiani*. Nona serie: 1939–1943. Vol. III, str. 162–164. Tudi Pupo, Slovenia e Dalmazia, str. 130.

359 Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda*, str. 41.

360 Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 336.

361 Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 364.

in se ni nameravala odreči ozemljem, ki jih je pridobila Kraljevina Italija (tudi Ljubljanski pokrajini ne), je skušala kapitulacijo Italije izkoristiti tudi NDH. Hrvaška država, ki je še naprej ostajala zaveznik nacistične Nemčije, je v svoje meje skušala vključiti tista ozemlja (Dalmacija, vzhodna Istra), ki jih je bila z majskim sporazumom 1941 prisiljena odstopiti fašistični Italiji, ter hkrati skušala pridobiti tudi hrvaška ozemlja, ki so Kraljevini Italiji po prvi svetovni vojni pripadla z rapalsko pogodbo. V takih razmerah je v iskanju novega ravnotežja, ko so se glede položaja Ljubljanske pokrajine pojavljali najrazličnejši predlogi, ki so segali vse od uvedbe vojne uprave pa do slovenske avtonomne uprave, v katero so bili Nemci celo pripravljene sprejeti predstavnike partizanskega gibanja (Prežihov Voranc³⁶²), je 9. septembra 1943 nemški zunanji minister Joachim von Ribbentrop v telefonskem pogovoru s poslanikom v Zagrebu Siegfriedom Kaschejem povpraševal po Paveličevem zanimanju za slovensko Ljubljansko pokrajino.³⁶³ Pavelić je na ta predlog odgovoril, da NDH želi ostati nacionalna država in zato ne želi slovenskega ozemlja, ker bi to lahko povzročilo spore. Hkrati pa je ustaški vodja menil, da bi bilo dobro, če bi se Slovenci iz Ljubljanske pokrajine in tudi tisti iz Gorice, Gradiške in Istre združili v eno državno telo v okviru rajha.³⁶⁴ Prav izražena želja po združitvi nekaterih delov slovenskega ozemlja (le tistih, ki so bila pod italijansko nadoblastjo, ne pa tudi tistih, ki so bila pod nemško okupacijo – Gorenjska, Slovenska Štajerska) v okviru novega reda, s katero bi bili po Paveličevem mnenju Hrvati zadovoljni, je verjetno predstavljala izhodišče za načrt o konfederalni povezavi med Paveličevo NDH in Slovenijo. Hrvaški konzul v Ljubljani Salih Baljić je bil posrednik med predstavniki Slovenske ljudske stranke in ustaškimi oblastmi v Zagrebu, kjer je tudi nastal osnutek Temeljna načela za državno zvezo med Nezavisno državo Hrvatsko in Slovenijo. Konzul je slovenskim politikom predlagal, da bi ta osnutek dva poslanca odnesla v Zagreb in ga tam predložila poglavarju kot slovenski predlog, le-ta pa bi ga potem dal odobriti Hitlerju. Že pred tem so se pojavili pomisleki, da je to ozemlje predmet nemških načrtov, a so dobili odgovor, da je to nemški predlog, dajejo pa ga ustaši, da se to ne bi štelo za nemško šibkost. Morda je torej šlo celo za nemški načrt, ki so ga sugerirali hrvaškemu vodstvu, le-to pa ga je nato ponudilo Slovencem.³⁶⁵ Vendar je že vzpostavitev avtonomnega položaja Ljubljanske pokrajine v okviru operacijskega območja Jadransko Primorje načrte o državni povezavi med NDH in Slovenijo v nemških očeh dejansko napravila za brezpredmetne.³⁶⁶ Glede na to, da je bil načrt slovensko-hrvaške konfederacije

362 Druškovič, *Prežihov Voranc*, str. 424–425.

363 Krizman, *Ustaše i Treći reich* (I), str. 142.

364 Kisić Kolanović, *Mladen Lorković*, str. 306. Tudi Kristen, *Meje in misije*, str. 293, op. 1028.

365 Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 365.

366 Giron, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, str. 267.

napisan v slovenskem jeziku, je moral pri njegovi izdelavi sodelovati nekdo, ki ga je bil več. Po nekaterih podatkih naj bi načrt pripravil v Zagrebu živčni vodja pred okupacijo marginalne slovenske Kmečko-delavske stranke Pavle Horvat, ki je po lastnih trditvah deloval na slovensko-hrvaškem zблиževanju.³⁶⁷ Glede na to, da je bil Horvat na slovenskem političnem prizorišču brez vsakršnega omembe vrednega vpliva, a je hkrati prejemal denar iz tajnega fonda zunanjega ministristva NDH (deset milijonov kun),³⁶⁸ kaže, da je za načrtom slovensko-hrvaške konfederacije v ozadju vendarle stala hrvaška vlada. Tako so na slovenski strani tudi razumeli predlog skupne konfederacije. Zato je bolj verjetno, da je hrvaško vodstvo k ponudbi za državno zvezo vzpodbudilo omenjeno Ribbentropovo poizvedovanje o Ljubljanski pokrajini, ki so ga v Zagrebu očitno razumeli kot nemško prepustitev slovenskega ozemlja vplivnemu območju NDH. Poleg tega tudi hrvaško prizadevanje, da bi Slovenci nastopili pred Hitlerjem kot pobudniki te ideje, kaže, da so skušali zvezo predstaviti kot slovenski predlog. Poleg tega je iz predloga skupne zveze tudi razvidno, da položaja Slovenije in NDH ne bi bila povsem enakopravna. Državna zveza med Slovenijo in NDH bi namreč imela skupnega državnega poglavarja. Ta bi bil seveda Ante Pavelić, ki bi bil obenem tudi skupni vrhovni poveljnik vseh oboroženih sil. Skupna bi bila tudi uprava zunanjih zadev in enoten carinski, valutni, prometni, pomorski in poštni delokrog. O vseh stvareh, zlasti še o ozemeljskem obsegu Slovenije, naj bi se sporazumeli v dogovoru s predstavniki nacistične Nemčije.³⁶⁹ Načrt je v bistvu predstavljal tedanjim razmeram prilagojeno težnjo po podreditvi Slovenije, ki jo je Pavelić že januarja 1940 izrazil na pogovoru s Cianom.

Vodstva slovenskih političnih strank³⁷⁰ in ljubljanski škof Gregorij Rožman so to pobudo odločno zavrnilo kot nesprejemljivo, ker so se zavzemali za jugoslovansko rešitev.³⁷¹ Pač pa so se predstavniki slovenskih političnih strank v Ljubljani odločili, da bodo še naprej ohranjali stike z ustaškimi oblastmi. Hrvaški predlog državne zveze NDH in Slovenije, ki je bil najverjetneje spodbujen z Ribbentropovim poizvedovanjem, je bil zadnji poskus s strani NDH za zagotovitev politične prevlade nad slovenskim prostorom oz. vsaj njegovim delom.

367 SI AS 1931, šk. 935.

368 Krizman, *Ustaše i Treći Reich* (II), str. 48, 286.

369 SI AS 1931, šk. Osebna zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 3978–3980. Temeljna načela za državno zvezo med Nezavisno državo Hrvatsko in Slovenijo. Tudi Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 369–371.

370 Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 365.

371 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 311.

III.

V svoje meje je NDH zajela tudi Slovence, ki so že pred okupacijo živeli zlasti v Zagrebu in ob slovensko-hrvaški narodnostni meji, od Čakovca do Karlovca in Sušaka. Med njimi je bilo precej primorskih Slovencev – emigrantov iz Italije, ki so jih jugoslovanske oblasti naseljevale ob Istranih v Zagrebu in drugih hrvaških mestih. Po nekaterih ocenah jih je bilo v Zagrebu skupaj nekaj deset tisoč. Nemško zunanje ministrstvo je ocenilo njihovo število v NDH maja 1941 na 30.000 oseb. Kot je objavilo poluradno glasilo Hrvatski narod, je bilo v NDH maja 1941 37.020 »Štajercev in Kranjcev«, kot so v skladu s tedanjim splošnim trendom okupatorskih sil, ki so zanikale slovensko nacionalno identiteto, označevali Slovence. Precej Slovencev se je vsaj prehodno naselilo na območju NDH potem, ko jih je nemški okupator pognal čez še ne utrjeno mejo v prvih dneh okupacije ali pa so pobegnili preko meje, da bi se izognili izgonu oziroma političnemu preganjanju.³⁷²

Nacistične okupacijske oblasti so v svoji raznarodovalni politiki do Slovencev na zasedenem ozemlju Štajerske in Gorenjske predvidele tudi izgon 220.000 do 260.000 Slovencev. Sčasoma so okupacijske oblasti svoje načrte o etničnem čiščenju morale prilagoditi in je bilo izgnanih okoli 80.000 Slovencev. Nemška država je imela s Slovenci velike preselitvene načrte, ki so v veliki meri zadevali prav NDH, čeprav Hitler sprva ni dovolil, da bi jih odpeljali na Hrvaško, ker bi bili preblizu svoji domovini, zato so morali izgnanci v prvem izselitvenem valu, razen katoliških duhovnikov in redovnic, oditi v Srbijo. Razmere na področju Jugoslavije so prisilile nemške oblasti, da so morale privoliti v izgon Slovencev v NDH, kajti zaradi velikega pritoka srbskih beguncev iz NDH in Bačke ter Baranje, nemške vojaške oblasti skupaj s srbsko kolaboracionistično civilno upravo niso mogle najti dovolj transportnih, nastanitvenih in prehrabnih možnosti za slovenske izgnance. Čeprav se je tudi ustaška oblast sprva branila prihoda Slovencev, pa so skupaj z nacističnimi oblastmi na konferenci v Zagrebu 4. junija 1941 našli skupno korist in za obe strani ugodno rešitev, s katero bi se nacisti rešili Slovencev, ustaši pa Srbov. Po sklepih konference naj bi namreč vzajemno in vzporedno teklo izganjanje Srbov iz NDH v Srbijo in Slovencev iz zasedenih slovenskih pokrajin v NDH, in to po ključu: izganca za izganca. Tako naj bi večina slovenskih izgnancev pristala v NDH in bi jih oblasti nastanile predvsem na imetju pobitih in izgnanih Srbov in Judov.³⁷³ Po prvotnih načrtih naj bi NDH v zameno za izgnane Srbe sprejela okoli 150.000 Slovencev. Okoliščine temu načrtu niso bile naklonjene, prav tako pa mu niso

372 Guštin, O Slovencih v Jasenovcu, str. 13–14.

373 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 225–239.

bile naklonjene niti ustaške krajevne oblasti.³⁷⁴ Tako se je prvotna številka postopoma zmanjševala. Avgusta 1941 se je položaj spremenil in nemške oblasti niso bile več zainteresirane za naselitev Slovencev v NDH, temveč so jih začele izganjati v Nemčijo.

V prvem izselitvenem valu je tako v začetku julija 1941 nemški okupator v NDH izgnal le 349 duhovnikov lavantinske in ljubljanske škofije, ki se jih je obvezala sprejeti zagrebška nadškofija.³⁷⁵ Duhovnike so sprva zbrali v Zagrebu, kjer so jih razdelili. Redovniki so šli v samostane svojih redov, starejši duhovniki v Slavonsko Požego, mlajši so ostali v Zagrebu. Gorenjski duhovniki so bili poslani v Đakovo (mlajši) in Sremske Karlovce (starejši). Avgusta 1941 so jih začeli nameščati kot kaplane ali goste, največ v banjaluški škofiji. Veliko se jih je tudi vrnilo v Ljubljansko pokrajino, kjer jih je sprejela ljubljanska škofija.

V drugem izselitvenem valu je nemški okupator na območje NDH izgnal okoli 9.800 Slovencev. Oblasti so jih, z izjemo enega transporta, najprej namestile v sprejemnem taborišču v Slavonski Požegi. Potem ko so iz njihovega naselitvenega območja izvzele obmejne predele, Dalmacijo, Liko in Zagreb, so Slovence namestile po posameznih okrajih, v juliju 1941, največ v Bosni in južno od Save, kasneje pa v severni Hrvaški. Tako se je po navedenih podatkih in ocenah na ozemlju NDH v letu 1941 nahajalo okoli 47.000 Slovencev.³⁷⁶

Dejanski položaj Slovencev na Hrvaškem v času NDH je bil slabši kot pred vojno. Namenjena jim je bila postopna integracija, šlo je za proces, ki je sicer potekal že pred vojno. Slovenci sicer neposredno niso občutili preganjanja, ki bi za podlago imelo nacionalno opredelitev, gotovo pa so čutili povečan odpor in nestrpnost do tujcev, ki je rasla že pred vojno in je dosegla višek z ustanovitvijo NDH. Z izjemo društva Sloga, ki ga je vodil Pavle Horvat, so bila vsa predvojna slovenska društva ukinjena. Tudi vsa slovenska podjetja so dobila hrvaške nadzornike. Avgusta 1941 so se morali vsi Slovenci na območju Zagreba obvezno prijaviti. Vse to kaže, da se je politični nadzor krepil tudi nad Slovenci.

Položaj slovenskih izgnancev v NDH je bil slab, celo precej slabši, kot pa so pričakovale oblasti v NDH. Lokalne oblasti v NDH so iz različnih razlogov (političnih, ekonomskih) izražale pomisleke glede sprejema slovenskih izgnancev, tako da je bilo med 140 okraji v NDH le okoli 55 takih, ki niso odklanjali njihovega sprejema. Cele skupine izgnancev so bile nastanjene v nekaterih mestih (Sarajevo, Banja Luka, Bosanska Gradiška, Sanski Most, Visoko, Petrinja, Osijek, Valpovo). Oblasti v NDH so zagotavljale le minimalno sistemsko pomoč slovenskim izgancem, kar je ob dejstvu, da so ti že sam izgon doživljali kot veliko

374 Goldstein, *Iseljevanje Srba i useljevanje Slovenaca*, str. 595–605.

375 Armanda, *Nadbiskup Alojzije Stepinac*, str. 5–20.

376 Guštin, *O Slovencih v Jasenovcu*, str. 14–15.

nesrečo, predstavljalo zanje izjemno težavne okoliščine, v katerih so se znašli neprostovoljno. Prebivali so v skupnih prostorih in se hranili v skupnih menzah, za katere so skrbele mestne oblasti. Precej izgnancev je bilo razmeščenih po različnih krajih na podeželju. V mnogih primerih so jih nastanili v izpraznjenih hišah pobitih ali pregnanih Srbov in Judov. Ob nezadostni hrani je izgnance pestilo še pomanjkanje obleke, perila, obutve in drugih življenjskih potrebščin. K slabemu gmotnemu položaju slovenskih izgnancev v NDH so pripomogle tudi mnoge ovire pri njihovem zaposlovanju. V letu 1941 se jih je zaposlilo komaj 10 %. Kasneje so se razmere zaradi splošnega pomanjkanja delovne sile v tem pogledu izboljšale. Večina teh Slovencev je vojno preživela in se po njej vrnila v Slovenijo.

Ker so se oblasti v NDH zavedale, da so nacisti pregnali Slovence iz političnih razlogov in da zato niso niti prijatelji nacistične Nemčije niti njenega satelita NDH, so jih nadzirale in onemogočale vsakršno politično propagando. Tudi nemške oblasti so se še naprej zanimale za slovenske izgnance v NDH in poročale o neugodnih posledicah, da se »upad nemštvu prijaznega vzdušja pri hrvaškem prebivalstvu lahko razlaga v zvezi s preseljevanjem Slovencev in njihovim podtalnim rovarjenjem«. ³⁷⁷ Zastopnik nemškega zunanjega ministrstva pri nemškem vojaškem poveljniku za Srbijo je 28. novembra 1942 poročal v Berlin: »Naravnost na Hrvaško izseljeni Slovenci naj se tudi ne bi sprijaznili z obstoječimi razmerami. Po sporočilu državnega tajnika (Evgena) Kvaternika iz meseca maja se domneva, da se lahko okoli 80 % v Hrvaški prebivajočih Slovencev smatra za sovražnike države.« ³⁷⁸

Nekoliko drugačen je bil položaj slovenskih duhovnikov, za katere so poskrbele hrvaške cerkvene oblasti v Zagrebu in Đakovu. ³⁷⁹ Zagrebški nadškof Alojzije Stepinac je vprašanje njihovega položaja urejal predvsem z maršalom Slavkom Kvaternikom. Nemško poslaništvo v Zagrebu je 12. januarja 1943 poročalo o vplivu, ki naj bi ga imel zagrebški nadškof Stepinac na »vseskozi nemštvu sovražno razpoložene slovenske katoliške duhovnike«, ker jih gleda kot sodobno izšolane dragocene sodelavce »pri svojem prizadevanju za širjenje in posodabljanje katoliške cerkve na Hrvaškem in jim zato nudi posebno varstvo in podporo«. Tako so imeli izgnani slovenski duhovniki kot kaplani ali gostje na župnijah, glede na vojne razmere in usodo, razmeroma ugoden položaj, čeprav so imeli težave s tistim delom hrvaške duhovščine, ki je bilo dejavno angažirano pri uresničevanju načrtov NDH. ³⁸⁰

³⁷⁷ Ferenc, Slovenski izgnanci in NDH, str. 11–12.

³⁷⁸ Prav tam.

³⁷⁹ Armanda, Nadbiskup Alojzije Stepinac, str. 5–20.

³⁸⁰ Ferenc, Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno, str. 82–84.

Kljub prepovedi slovenskih društev delovanje Slovencev v NDH ni povsem zamrlo, a so nove okoliščine zahtevale drugačne oblike organiziranja in samoorganiziranja. Za izboljšavo gmotnega položaja slovenskih izgnancev v NDH sta si prizadevala zlasti Rdeči križ v Ljubljani in Odbor za slovenske useljenike v Zagrebu. Ljubljanski Rdeči križ je imel pri hrvaškem Rdečem križu svojega odposlanca, ki je zbiral denarno in drugo pomoč za slovenske izgnance. Kmalu pa je večino pomoči za gmotni položaj slovenskih izgnancev prevzel oktobra 1941 v Zagrebu ustanovljeni Odbor za slovenske useljenike, ki mu je predsedoval Krunoslav Draganović (za njim od januarja 1944 Franjo Harazim). Odbor, v katerem je bilo delavnih zlasti nekaj Slovencev (npr. Jakob Richter, Anton Ogrizek, Alojz Colnar), je zbral precej denarnih sredstev in druge pomoči, vendar je bilo to premalo, da bi bistveno izboljšalo gmotni položaj izgnancev.³⁸¹ Ob dobrodelni dejavnosti pa sta se obe organizaciji ukvarjali tudi z obveščevalno in drugimi tajnimi dejavnostmi, tako da je Draganović kasneje postal eden pomembnejših ljudi pri begu protikomunističnih beguncev, ki ga je organiziral Vatikan.³⁸² S svojimi kanali pa je Rdeči križ pomagal tudi obveščevalni organizaciji Berliner Börsen Zeitung (BBZ), ki sta jo vodila Slovenec Vladimir Vauhnik in Hrvat Ante Anić in je delala za zahodne zaveznike. Sedež organizacije je bil v Ljubljani, obveščevalno mrežo pa je imela razpredeno po območju celotne Jugoslavije, severne Italije in srednje Evrope. Prav na Hrvaškem je bil Zagreb pomemben obveščevalni center te organizacije, pa tudi v drugih mestih (današnje) Hrvaške so bile posamezne postojanke (Reka, Zadar, Split, Dubrovnik, Osijek, Slavonski Brod).³⁸³

Med Slovenci v NDH je bilo tudi veliko privržencev osvobodilnega gibanja, ki so se vključevali v hrvaške partizanske enote. Že leta 1941 je bil v Zagrebu ustanovljen mestni odbor Osvobodilne fronte, ki je imel pet rajonskih odborov in še tri posebne odbore: ekonomskega, za mobilizacijo in za propagando in tisk. V letih 1944–45 je bilo v Zagrebu natisnjenih 16 številk lista Osvobodilne fronte »Glas resnice«.³⁸⁴

Podobno kot v nemški nacistični državi, ki je bila režimu NDH za zgled, je tudi v NDH pomembno mesto zavzemalo nasilje in to v prvi vrsti nad nacionalno in rasno drugačnimi (Srbi, Judje, Romi), v nekoliko manjši meri pa tudi nad političnimi nasprotniki, vendar so tudi ti sčasoma postajali vse številnejši ne glede na nacionalnost. Proti njim je režim NDH ukrepal že od prvih dni z uvedbo izrednih ljudskih sodišč, naglih sodišč, premičnih naglih sodišč, ki so preganjala vsa dejanja zoper »čast in življenjske interese hrvatskega naroda«,

381 Ferenc, *Množično izganjanje Slovencev*, str. 83.

382 Goñi, *Resnična Odessa*, str. 211–237.

383 Vauhnik, *Nevidna fronta*, str. 273.

384 Kržišnik-Bukić, *O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem*, str. 157.

vsako propagandno dejavnost zoper novi režim, sabotazo, poslušanje tujih radijskih postaj (razen sil osi), komunistično propagando. Slovenci v NDH sicer niso občutili preganjanja, ki bi imelo za podlago nacionalno opredelitev, temveč so ga bili mnogi deležni kot politični nasprotniki režima NDH.

Na splošno bi lahko zločine režima NDH nad slovenskim prebivalstvom razdelili v dve kategoriji, in sicer na tiste, ki so bili povzročeni nad Slovenci v NDH, in tiste, ki so jih povzročile vojaške enote NDH, ko so vpadale na slovensko ozemlje. Po štetju žrtev druge svetovne vojne na ozemlju Republike Slovenije, ki ga je opravil Inštitut za novejšo zgodovino, obstaja še nedokončan seznam 734 oseb, ki so imele rezidenčno pravico na območju današnje Republike Slovenije in so izgubile življenje zaradi nasilja oblasti NDH.

Med jetniki oziroma žrtvami koncentracijskih taborišč NDH je Slovence težko razločiti, saj se v skupinah in transportih niso posebej ločili od drugih in so imeli podoben položaj ter usodo. V taborišča so bili privedeni kot sodelavci oziroma osumljeni sodelovanja v partizanskem gibanju oziroma zaradi protifašističnega delovanja. Posebnih zunanjih oznak niso imeli. Slovenski jetniki so bili privedeni v Jasenovac in ostala taborišča v različnih obdobjih. Zaradi redkosti in malo preživelih ne obstajajo kontinuirani viri o slovenski navzočnosti v taboriščih, zato se tudi ocene o njihovem številu razlikujejo. Nikola Nikolić je ocenil število vseh Slovencev, ki so bili v taborišču Jasenovac, na 1.000 do 1.500. Ta ocena je verjetno previsoka, obstaja namreč sicer nepopoln poimenski seznam oseb slovenske narodnosti, ki so bil internirane v Jasenovcu, Stari Gradiški in Lepoglavi, in obsega 283 imen.³⁸⁵ Po omenjenih podatkih Inštituta za novejšo zgodovino je v taboriščih NDH umrlo 225 oseb slovenskega rodu, in sicer največ v Jasenovcu (179), v Stari Gradiški 26, v Lepoglavi 14, v neugotovljenem ustaškem taborišču pa trije taboriščniki. Doma sta zaradi posledic taborišča umrli dve osebi, na transportu pa ena. Čeprav Slovenci v taboriščih niso bili najštevilnejši, pa je močno odmeval poboj osmih slovenskih katoliških duhovnikov v Jasenovcu, ki so bili večinoma mučeni in ubiti na okruten način.³⁸⁶

Med okupacijo so v spopadih s partizanskimi enotami oborožene enote NDH pogosto vpadale na slovensko stran, zlasti na območje Gorjancev in Bele krajine. Ob koncu vojne pa so se številne enote NDH umikale čez Štajersko in Koroško. Eden največjih zločinov pripadnikov oboroženih enot NDH zoper slovensko prebivalstvo med drugo svetovno vojno, če ne upoštevamo koncentracijskih taborišč, se je zgodil septembra 1942, ko so ustaši na Planini v Podbočju in okolici ustrelili 34 moških. Po podatkih Komisije za ugotavljanje zločinov

³⁸⁵ Guštin, O Slovincih v Jasenovcu, str. 20–25.

³⁸⁶ V Jasenovcu so ubijali tudi slovenske rimokatoliške duhovnike, str. 84–112 in Rybař, Izgoni slovenskih duhovnikov leta 1941, str. 122–126.

okupatorjev in njihovih pomagačev so oborožene formacije NDH povzročile na slovenskih tleh 399 smrtnih žrtev, 734 osebam pa so bile povzročene različne poškodbe. Prijavljenih je bilo tudi 21 posilstev, prostost pa je bila po istem viru omejena 392 osebam.³⁸⁷

IV.

Oblasti NDH so si prizadevale, da bi si pridobile naklonjenost tistih Slovencev, ki bi bili pripravljene politično delovati pri slovensko-hrvaškem zблиževanju, kot si ga je zamišljal režim NDH. Pri tem so bile z izjemo omenjenega Pavla Horvata, ki je bil tudi predsednik edinega dovoljenega slovenskega društva na ozemlju NDH Sloga, neuspešne. Zato so vse svoje upe polagale prav vanj, ga tudi finančno in še kako drugače vzdrževale, čeprav so včasih dvomile v njegovo sposobnost in lojalnost. Ker je imel Horvat v slovenskem političnem življenju le skromen vpliv, tudi s pomočjo hrvaškega denarja ni uspel vzpostaviti tesnejših vezi med Slovenci in ustaškim režimom, tako da ni izpolnil velikih ustaških pričakovanj.

Zanimanje hrvaških oblasti za slovenski prostor in Slovenijo se je kazalo tudi v ustanavljanju diplomatskih predstavništev. Tako je bil leta 1941 v Ljubljani ustanovljen konzulat NDH s sedežem v palači »Nama«, ki je deloval vse do osvoboditve leta 1945. Prvi konzul je bil od leta 1941 do novembra 1942 dr. Anton Zvonimir Ivanić, nasledil pa ga je prof. Salih Baljić.³⁸⁸ Muslimanski politik, ki je v svoji politični karieri preстал kar nekaj politično-strankarskih metamorfoz, je ostal na dolžnosti do konca vojne, ko je bil formalno imenovan za konzula v Pragi.³⁸⁹ Poleg nemškega konzulata je bil konzulat NDH edino konzularno diplomatsko telo v Ljubljani, zato je bila njegova pomembnost navzven precej opazna. Vabili so ga na razne prireditve in slavnosti. Poleg seznanjanja s slovenskimi razmerami je imel konzul večkrat tudi pomembno posredniško vlogo med predstavniki hrvaških oblasti in slovenskimi politiki. Konzulat je imel tudi nalogo pomagati hrvaškemu državljanom, hkrati pa je izdajal vizume Slovincem, ki so odhajali v NDH. Uslužbenci konzulata (Albert Heric) so z izdajanjem pravih, včasih pa tudi ponarejenih vizumov, omogočali stike s Hrvaško različnim osebam, ki so tja potovale iz različnih političnih in obveščevalnih razlogov (Karel Novak, Vladimir Vauhnik, Ante Anić, Milan Apih). Do leta 1943 so namreč na konzulatu lahko kar sami izdajali vizume, kasneje pa so morali zanje

387 *Ustaški zločini nad slovenskim narodom*. Raziskovalno-dokumentacijski sektor Državnega zbora Republike Slovenije, 2006.

388 SI AS 1931, ZA 400-1. Konzulati v Ljubljani (pred in med vojno).

389 Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*, str. 45–46.

dobiti odobritev ravnateljstva v Zagrebu. Hrvati v Sloveniji so neradi hodili na Hrvaško zaradi režima NDH, Slovencem pa je ravnateljstvo v Zagrebu vizume le redkokdaj odobrilo, tako da je proti koncu vojne v Zagreb potovalo vedno manj ljudi.³⁹⁰

Po nemški okupaciji se je v posebnem položaju znašlo okoli 20.000 Hrvatov, živečih na zasedenem ozemlju Štajerske in Gorenjske. V prvotnih nacističnih dokumentih o izseljevanju iz zasedenega slovenskega ozemlja iz aprila in začetka maja 1941 se nikjer ne omenja tudi preseljevanje hrvaškega prebivalstva. Kljub temu je bilo nekaj posameznih preselitev Hrvatov in njihovih družin v sklopu splošnega izseljevanja slovenskega prebivalstva, ki jih je izvedla nemška policija. Zato je vlada NDH protestirala pri nemškem poslanstvu v Zagrebu, od koder so obvestili nemško vlado v Berlinu. Tu se je izkazalo, da obstajajo tudi načrti o preselitvi hrvaškega prebivalstva in zaplembi njihove imovine. O tem je Hitler obvestil štajerskega gauleiterja Siegfrieda Uibbereitherja in dodal, da se mora preseljevanje izvršiti v dogovoru z ustaško vlado, tako da se bo ugodilo hrvaškim preseljencem.³⁹¹

V začetku junija 1941 je bila v Zagrebu izdana zakonska odredba o ustanovitvi Poverjenišтва za Hrvate povratnike s področij bivše Jugoslavije, ki niso pripadla Neodvisni državi Hrvaški. Naloga tega poverjenišтва je bila vzpostaviti zveze s Hrvati izven Neodvisne države Hrvaške s ciljem, da se vrnejo v domovino in da se jim nudi pravna zaščita ter gmotna pomoč ob njihovem vračanju. V tem času so Hrvati na Štajerskem dobili zagotovila, da lahko ostanejo, dokler se vprašanje preselitve ne reši po diplomatski poti. Kljub temu se je v praksi še vedno dogajalo, da so se v transportih slovenskih izgnancev znašli tudi Hrvati. Vprašanje izselitve Hrvatov iz Štajerske je postalo tako aktualno, da sta o tej problematiki razpravljala nemška in ustaška stran na konferenci od 28. avgusta do 2. septembra 1941 v Gradcu, kjer so določili načelna izhodišča, po katerih naj bi potekalo preseljevanje Hrvatov. Do končnega sporazuma o preselitvi hrvaškega prebivalstva iz Štajerske je prišlo 12. novembra 1941 med šefom štajerske civilne uprave Uibberreitherjem in zastopnikom zunanjega ministra NDH dr. Oskarjem Turinom. Sporazum je določal, da imajo vsi, ki se smatrajo za pripadnike hrvaškega naroda in imajo stalno bivališče na Štajerskem, pravico preseliti se na področje NDH, vendar jih k temu nobena stran ne more prisiliti. Vsi, ki bi se preselili, imajo pravico do polne odškodnine za imovinsko vrednost, ki bi ostala na Štajerskem. Po sporazumu je bilo ustanovljeno tudi paritetno zastopstvo, ki je ugotavljalo pripadnost po poreklu, jeziku in narodni opredelitvi. Po

390 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, str. 342.

391 Godeša, *Izseljevanje Hrvatov*, str. 257–269.

tem sporazumu je potekalo preseljevanje hrvaških državljanov iz Štajerske v NDH brez večjih težav.³⁹²

V Mariboru je bil kmalu po nemški okupaciji vzpostavljen Častni konzulat NDH, ki je nato pod različnimi imeni (Konzularna agencija NDH, Socijalno predstavništvo NDH) in postopno vse ožjim delokrogom deloval do maja 1945. Bil je podrejen konzulatu NDH v Gradcu in je deloval na slovenskem ozemlju, ki so ga zasedli nemški okupatorji. Glavna naloga je bila zaščita Hrvatov, ki so živeli na tem področju, je pa v nekaterih primerih pomagal tudi Slovencem, ki so skušali najti zaposlitev v NDH.³⁹³ Proti koncu vojne je bil ustanovljen konzulat NDH tudi v Trstu. V Ljubljani in Trstu je deloval tudi Rdeči križ NDH.

V.

V času razglasitve NDH so se mnogi Slovenci, ki so bili kot vojni obvezniki ali prostovoljci vpoklicani v jugoslovansko kraljevo vojsko, soočili z novim režimom. Nekateri so se brez težav vrnili v Slovenijo, nekateri pa so imeli težave, ker je prebivalstvo na Hrvaškem mnogokrat nanje kot na vojake osovražene kraljeve vojske gledalo neprijazno in jim ni hotelo pomagati.³⁹⁴ Sprva je bil odnos Slovencev in slovenske politike do NDH ter njenega režima pospremljen z mešanimi občutki. Ti so segali od šoka pri tistih, ki so na lastne oči doživeli ustanovitev NDH in vzklikanje zagrebške množice Hitlerju (Kazimir Zakrajšek),³⁹⁵ do zavidanja nekaterih slovenskih politikov, da je Hrvatom uspelo ustanoviti državo, saj so si po napadu sil osi na Jugoslavijo tudi sami prizadevali za podobno rešitev v Sloveniji, kot se je uresničila na Hrvaškem.³⁹⁶ Takšno upanje je pri delu slovenske politike na čelu s predvojnimi banom Dravske banovine in predsednikom Narodnega sveta telo predvsem zaradi prepričanja, da je prevlada sil osi dolgoročno zagotovljena ter da ne bo več prišlo do obnovitve Jugoslavije. Po 22. juniju 1941, ko je nacistična Nemčija napadla Sovjetsko zvezo, pa se je med vsemi slovenskimi političnimi dejavniki utrdilo prepričanje v zmago protihitlerjske zavezniške koalicije, tako da poslej med Slovenci ni bilo zaznati simpatij za NDH in njen režim. Od tedaj so ustanovitev NDH vse slovenske politične skupine označevale za politično zgrešeno, saj so ne glede na notranji spopad sprejele podoben narodno politični program, tj. Zedinjena Slovenija v federativno urejeni Jugoslaviji. Poleg tega se je po vesteh, ki so jih dobivali iz Hrvaške,

392 Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 314–318.

393 Marđetko, *Predstavništvo Nezavisne države*, str. 823–833.

394 Tršar, *Dotik smrti*.

395 Zakrajšek, *Ko smo šli v morje bridkosti*, str. 113–115.

396 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 201–217.

že kmalu med slovenskimi političnimi dejavniki utrdilo prepričanje, da so vsi Hrvati več ali manj za samostojno Hrvaško, a prav malo jih je za Pavelića in ustaše.³⁹⁷ Osrednjo vlogo na Hrvaškem naj bi po teh vesteh še naprej imela Maček in Hrvatska seljačka stranka, s katero so v Slovenski ljudski stranki tudi v novih razmerah še naprej ohranjali stike.

Ob zadnjem srečanju s predstavnikom Slovenske ljudske stranke Ivanom Avsenekom v negotovih dneh aprila 1941 v Zagrebu, ko so Mačka nagovarjali k skupnem nastopu, je glede nadaljnega sodelovanja voditelj Hrvatske seljačke stranke le neobvezno dejal, da bodo po vojni Slovenci in Hrvati nujno navezani drug na drugega,³⁹⁸ sicer pa ni dal nikakršnih zagotovil glede sodelovanja v vojnih razmerah. Maček je bil očitno prepričan, da mora vsak po svoje reševati razmere doma in da usklajeno sodelovanje v vojnih razmerah ni niti smiselno niti možno. Skladno s takim Mačkovim stališčem sta najpomembnejši predvojni stranki na Slovenskem in Hrvaškem delovali povsem samostojno, a sta ves čas okupacije ohranjali stike ter izmenjavali mnenje o položaju. Iskali sta skupna izhodišča in usklajevali odnos do ključnih vprašanj povojne ureditve (npr. do obnove jugoslovanske države in njene notranje ureditve), toda kaj več niso dopuščale niti razmere, kjer sta se obe največji predvojni stranki na Hrvaškem in Sloveniji znašli v politični defenzivi in sta morali predvsem reševati svoj domači položaj.

Nekoliko drugačne so bile razmere v emigraciji, kjer so se v Simovićevi vladi v novih okoliščinah oblikovali novi odnosi, ki so bili zaznamovani s srbsko-hrvaškim sporom. Ni se sicer obnovilo stanje pred sporazumom Cvetković-Maček, toda v veliki meri so v nejasnih razmerjih glede bodoče notranje ureditve države slovenski politiki znova postali pomembnejši politični dejavnik, čeprav so bili po smrti Kulovca in zlasti Korošca brez v jugoslovanskem okolju vplivnih in karizmatičnih osebnosti. Tako srbski kot hrvaški politiki so snubili slovenske z različnimi ponudbami, a hkrati so oboji sumili Slovence, da preveč držijo z »nasprotno« stranjo. Slovensko stališče o teh vprašanjih je bilo izraženo v nekem pismu poleti 1942: »Niti eno niti drugo Vam ni novo, in le kaže, da bi vas hoteli obe stranki pritegniti na svojo stran v nesrečno borbo, v katero se sedaj, ko je vse bolno od sovraštva in nezaupanja, nikakor ne kaže mešati. Če boste znali obojestranskim ekstremnostim ostati enako daleč in če boste razumevali upravičene pritožbe ene in druge strani, bi utegnili res imeti pri gradnji bodoče države važno delo.«³⁹⁹

Čeprav je v negotovih aprilskih dneh Maček zavrnil slovensko pobudo za ustanovitev skupne slovensko-hrvaške države, je med okupacijo pobuda prišla s

397 SI AS 1660, f. 7. Poročilo 6. januarja 1942.

398 SI AS 1660, f. 8. Od Fajfarja (Ivan Avsenek), 18. avgust 1943.

399 SI AS 1660, f. 6. Pismo Izidorja Cankarja 27. julija 1942 Mihi Kreku.

hrvaške strani. Tako je Juraj Krnjević, vodilni politik Hrvaške seljačke stranke v emigraciji, večkrat ponudil ustanovitev slovensko-hrvaške države. Franc Snaj si je v svojih spomilih zabeležil: »Hrvati so bili samo navidez enotni. (...) Dr. Krnjević pa se je v tem okolju znašel le v sili razmer in dejansko ni bil za Jugoslavijo ali pa morda le za takšno obliko Jugoslavije, v kateri bi vladali Hrvati. Dr. Krnjević mi je ob neki priliki dejal: »Jugoslavije ne bo več. Hrvatska pa bo ostala. Ali Slovenci kaj razmišljate, kaj bo v tem primeru s Slovenijo? Mi Hrvati vam nudimo bel list; napišite nanj svoje pogoje, mi jih že vnaprej sprejemamo, in ustanovimo hrvatsko-slovensko državo!«⁴⁰⁰

Najpomembnejši slovenski politik v emigraciji Miha Krek je sprva do neke mere skušal nadaljevati Kulovčevo predvojno politiko tesnega zavezništva s Hrvati, in je še jeseni 1941, ko je v mednarodnih okvirih obstajal dvom, da bo Jugoslavijo še mogoče obnoviti, razmišljal, da bi bila v tem primeru za Slovence še najboljša rešitev (pred samostojno slovensko državo!) prav skupna slovensko-hrvaška država.⁴⁰¹ Toda sčasoma je Kreka, ki je sicer stal na jugoslovanskem stališču, vnema do skupne slovensko-hrvaške države v primeru, da Jugoslavija ne bi bila obnovljena, minila in je poleti 1942 zapisal: »S Hrvati pa ne grem, ker je veliko možnosti, da bodo ob koncu vojne tretirani kot izdajalski, osovinski, premagani narod in nočem, da v tem slučaju Slovence kakorkoli bremene.«⁴⁰² Kasneje je tudi Avsenek zapisal, da bo »ideja slovensko-hrvaške države povsod sprejeta kot slaba in zasilna rešitev balkanskega problema. Bilo bi že boljše, če bi se v tem slučaju postavilo načelo samostojne države, povezane z Balkansko unijo.«⁴⁰³ Tako stališče vodilnih politikov Slovenske ljudske stranke je pomenilo dejanski konec politične usmeritve, ki jo je v katoliškem taboru najbolj vneto zagovarjal Kulovec in je bila bolj ali manj mrtva že od Mačkove zavrnitve skupnega delovanja aprila 1941 ter od Kulovčeve smrti ob nemškem bombardiranju Beograda 6. aprila 1941. Slovenski katoliški politiki so bili sicer »z Zagrebom v najboljših odnosih« in prepričani, »da se bomo z njimi lahko sporazumeli«, toda hkrati so opozarjali, »da je to sožitje možno le na podlagi popolnega dualizma«, kar naj bi odgovarjalo tudi hrvaškemu načelu – vsakemu svojo.⁴⁰⁴

V svojih poročilih v London je Slovenska ljudska stranka pogosto poročala tudi o razmerah na Hrvaškem, pri čemer je Mačkovo držo in delovanje vedno pozitivno ocenjevala ter naročala svojim zastopnikom, naj London ne napada Mačka.⁴⁰⁵

400 Snaj, Spomini člana emigrantske vlade (6). Delo, 23. april 1999.

401 SI AS 1660, f. 6. Pismo Mihe Kreka Francu Snoju 8. septembra 1941.

402 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 217.

403 SI AS 1660, f. 8.

404 SI AS 1660, f. 8. Od Fajfarja (Ivan Avsenek), 18. avgust 1943.

405 SI AS 1931, Rupnikov proces, šk. 543.

Ljubljanska škofija je imela med okupacijo največ zvez z Zagrebom po slovenskih duhovnikih, ki so se vračali iz Hrvaške, pozneje pa tudi po kurirjih Rdečega križa in pošti. Tu je šlo v glavnem za vprašanje izseljenih duhovnikov, ki so bili tam v službi, in za vzpostavljanje kanalov z Vatikanom (Draganović). Z zagrebškim nadškofom Alojzijem Stepincem ljubljanska škofija uradno ni tesneje sodelovala, le sem ter tja so dobili kakšno bolj značilno Stepinčevo pridigo.⁴⁰⁶

Omeniti velja, da je srbska nacionalistično četniška stran tako v emigraciji kot v domovini oblikovala različne načrte, po katerih bi prišlo do uresničitve Velike Srbije. V tistih velikosrbskih načrtih, v katerih je bila mišljena tudi obnova Jugoslavije, je bila predvidena tudi ozemeljsko razširjena Velika Slovenija do Visokih Tur in Tilmenta (Tagliamenta), ki bi zajemala tudi celotno Istro. Takšna ureditev »Srboslovenije« pa je bila izključno srbski načrt, saj je vodstvo Slovenske ljudske stranke po pogovorih z mačkovci z njimi imelo skupno stališče: »Vsi si želimo obnovo Jugoslavije, toda kakega srbskega varuštva ali supremacije vojaške ali dvorske klike ne bo nihče sprejel.«⁴⁰⁷ Tako sta bili tudi glede notranje ureditve Jugoslavije stališči Hrvatske seljačke stranke in Slovenske ljudske stranke identični.

Vodstvo slovenske protirevolucije v domovini (to velja za katoliški tabor, kajti za slovenske liberalce se to vprašanje sploh ni postavljalo) se je pri oblikovanju slovenskega nacionalnega programa jeseni 1941 zavzemalo tudi za spremembo slovensko-hrvaške meje, vendar iz dostopnih virov ni znano kje. Razvidno pa je, da se s predlogom za spremembo meje niso strinjali slovenski predstavniki v emigraciji.⁴⁰⁸ Obstajajo še drugi podatki, ki kažejo, da so si zlasti nekateri predstavniki v katoliškem taboru prizadevali predvsem za ozemlje v smeri proti Reki in Istri. Miha Krek je že 3. maja 1941 v sklopu slovenskega nacionalnega ozemlja omenjal tudi Istro.⁴⁰⁹ Kasneje je Izidor Martinjak, delegat Slovenske ljudske stranke na Primorskem, poudarjal, da je potrebno sodelovanje s Hrvatsko seljačko stranko, in svetoval, da je potrebno zaveznike dobiti tudi na Reki in Sušaku, ker Trst zagotovo ne bo slovenski. Tudi Albin Šmajd se je januarja 1944 pogovarjal z nekimi primorskimi delegati o problemu Sušaka, ki naj bi želel priti pod Ljubljano in prihoda slovenskih domobrancev. Sklenili so, naj v Ljubljano pride posebna deputacija, ki se bo pogovarjala s prezidentom Pokrajinske uprave Leonom Rupnikom, vendar so ugotavljali, da je rešitev tega vprašanja v danem položaju odvisna od vrhovnega komisarja operacijskega območja Jadransko primorje Friedricha Rainerja. Še konec marca 1945 je vodstvo Slovenske ljudske stranke razpravljalo o tem in se odločilo, da bo povabilo duhovnika Boža

406 Griesser-Pečar, *Stanislav Lenič*, str. 91.

407 SI AS 1660, f. 8. Poročilo iz Ljubljane, poslano Mihi Kreku 28. aprila 1943.

408 Arnež, *Slovenska ljudska stranka*, str. 298–299.

409 Mlakar, *Problem zahodne meje pri Slovencih 1941–1945 (protirevolucionarni tabor)*, str. 312.

Milanovića kot predstavnika Hrvatov, ki bi prišli pod Ljubljano, v Narodni odbor, ki je bil ustanovljen decembra 1944. Pri tem so pristavili še, da če se Milanović izreče proti priključitvi, vodstvo ne bo prevzelo nobene odgovornosti, tudi če bi se stvari pozneje drugače zasukale.⁴¹⁰ Že po koncu vojne naj bi Milanoviću, ki je pod fašizmom v Trstu sodeloval s slovenskimi primorskimi protifašisti katoliške usmeritve, ponujal goriški znanec Janko Kralj večjo vsoto denarja, če bi javno izjavil, da Istra pripada slovenski republiki.⁴¹¹ Tudi Erhlichov načrt Slovenski problem, ki je bil konec leta 1941 ilegalno poslan v London, vendar ga ni podpirala Slovenska ljudska stranka, omenja na vzhodu meje, ki naj bi jih obsegala bodoča svobodna Slovenija: Raba, Varaždin, Sotla, Kolpa, Reka, Istra in Trst.⁴¹² V začetku marca 1943 je Miha Krek obvestil predsednike Commonwealtha, da bi v primeru razpada Jugoslavije Slovenija morda tvorila enoto nove politično gospodarske skupine, zasnovane na pristaniščih Trst in Reka z nekakšno svobodno gospodarsko cono, ki bi služila gornjemu Posavju, območjem na Dravi in srednji Donavi pod nekakšnim mednarodnim nadzorstvom. Shema bi vključevala vrnitev slovenskih okrožij v Italiji in na Koroškem k Sloveniji, morda tudi celotno Istro.⁴¹³

Ugotovimo lahko, da je šlo pri omenjenih predlogih za marginalne načrte z zelo majhno možnostjo uresničitve, tako da za še najbolj verodostojen in hkrati tudi uraden dokument, ki priča o dojetanju slovensko-hrvaške narodnostne meje v Istri, velja zemljevid s Slovenci poseljenega ozemlja, ki so ga slovenski predstavniki pri kraljevi jugoslovanski vladi priložili v memorandumu z naslovom »The Slovenes« (10. april 1942) in izročili predstavnikom britanske vlade. Temeljni namen dokumenta je sicer bil seznaniti Britance s slovensko zgodovino in trenutnim položajem, tako da je bila priložena karta ozemlja, ki ga naseljujejo Slovenci, zgolj informativnega značaja, ni pa bila mišljena kot uradni predlog za reševanje mejnih vprašanj. Čeprav slovensko-hrvaška meja v Istri na karti ni ostro zarisana, pa na njej slovensko etnično ozemlje v grobem poteka v črti severno od Reke do Umaga v Istri.⁴¹⁴

Medtem ko najmočnejša predvojna politična sila Slovenska ljudska stranka kot tudi ostale slovenske meščanske stranke v svojih narodno političnih programih niso javno predstavile razmejitve s hrvaškim ozemljem, so hrvaški nekomunistični politični dejavniki (tako ustaši kot Hrvatska seljačka stranka) natančno določili, do kod segajo meje Hrvaške. V tem pogledu je imela hrvaška stran pobudo na svoji strani. Tako je že konec poletja 1942 v Ljubljano iz Zagreba

410 Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 366.

411 Milanović, *Moje uspomene*, str. 151.

412 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 298.

413 Prav tam, str. 331.

414 SI AS 1660, Cankar, f. 7.

prispelo vprašanje, kakšna naj bi bila slovensko-hrvaška meja v Istri, ki ga je Črtomir Nagode v svojem dnevniku pospremil z opazko, da »očividno Hrvati nimajo boljšega dela kot iskati slovensko mejo med Čiči«. ⁴¹⁵ Najpomembnejši je bil Krnjevičev, v imenu Hrvatske seljačke stranke na željo britanske diplomacije izdelani memorandum (2. junija 1943) o bodočih hrvaških mejah, ki je postavil mejo v Istri na linijo Dragonja-Šapjane. Hrvaški politiki so tedaj sicer menili, da slovensko-hrvaška razmejitve ni problematična in tu ni bilo pričakovati težav, ⁴¹⁶ zato so se skoraj izključno osredotočili na reševanje hrvaško-srbske razmejitve in odnose s Srbi, ki so jo imeli za ključne in za katere so upravičeno domnevali, da bodo bistveno težavnejši in pomembnejši za bodoče odnose v Jugoslaviji. K tej optiki razmišljanja lahko dodamo še mnenje slovenskih politikov v emigraciji (Alojzij Kuhar, Franc Snoj), da so bili nekateri hrvaški politiki (Ivan Šubašić) prepričani, da »imamo v pogledu meja Hrvati lahko stališče. Če se boste Slovenci količkaj borili za svoje meje, bomo mi s tem Istro pa tudi Reko avtomatično dobili. Reka kot pristanišče za Jugoslavijo povsem zadostuje in bi ji Trst pomenil samo konkurenco.« ⁴¹⁷ Tako je bila v reševanju mejnega vprašanja z Italijo, ki je zadevalo tako slovenska kot hrvaška ozemlja, celotna pobuda vseskozi na strani slovenskih politikov, za katero je bilo vprašanje razmejitve z Italijo osrednji problem, medtem ko so bili hrvaški politiki z redkimi izjemami na tem področju pasivni. Tako je Franc Snoj v po vojni napisanem referatu Kaj je bilo v inozemstvu napisanega glede naših meja napram Italiji in Nemčiji posebej poudaril, da »Hrvatje niso izdali ničesar in tudi pri izdaji naših brošur, ki obsegajo vedno tudi vso Istro in Dalmacijo, niso sodelovali.« ⁴¹⁸

Posebno obliko sodelovanja med Slovenci in Hrvati je predstavljalo delovanje v sklopu italijanske države, ki se je razvilo med obema vojnoma, a se je v drugačnih razmerah in okrnjeni obliki ohranilo tudi med letoma 1941 in 1945. V tem sodelovanju je bila vseskozi izrazito prevladujoča slovenska komponenta, saj so v času med obema vojnoma vso dejavnost v korist in zaščito slovenske in hrvaške narodne manjšine v Italiji vodili samo slovenski primorski politiki. ⁴¹⁹ Leta 1940 je nastal Jugoslovanski odbor v Italiji, in sicer na pobudo nekaterih predstavnikov nekdanjih liberalno narodnjaških političnih organizacij Slovencev in Hrvatov iz Italije, ki so se dogovorili z Zvezo emigrantov iz Julijske krajine, da ustanovijo vzporedni komite. Ta bi v primeru, da bi se vojna razširila na Jugoslavijo, predstavljal interese primorskih in istrskih Slovencev in Hrvatov v inozemstvu. Odbor je sestavljalo 24 članov, ki so bili razdeljeni v

⁴¹⁵ SI AS 1931, Nagodetov dnevnik.

⁴¹⁶ Kristen, *Meje in misije*, str. 235–237.

⁴¹⁷ Prav tam.

⁴¹⁸ SI AS 1931, Nagodetov proces, Franc Snoj, 80-1, XXIX-3.

⁴¹⁹ Kacin Wohinz, O primorsko-istrskih odnosih med dvema svetovnjima vojnoma, str. 556.

dve skupini: 12 znanih osebnosti je bilo iz Julijske krajine, drugih 12 pa je bilo emigrantov. Odbor je nameraval prevzeti vlogo Jugoslovanskega odbora iz prve svetovne vojne in si je zastavil za cilj, da v Jugoslaviji združi Slovence in Hrvate iz Julijske krajine. Za predsednika odbora je bil izbran Ivan Marija Čok, za tajnika pa Ivan Rudolf. V vojnih razmerah je bil odbor usmerjen k enemu samemu cilju, tj. priključitvi Primorske in Istre k Jugoslaviji, pri čemer so računali predvsem na britansko podporo. V ta namen so razvili raznovrstno dejavnost, ki je segala od politične, diplomatske, obveščevalne, propagandne do organiziranja vojaških enot iz italijanskih ujetnikov slovenske in hrvaške narodnosti na Bližnjem Vzhodu, ki so nato postali zametek prekomorskih brigad Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije.⁴²⁰

Glede slovensko-hrvaške razmejitve v Istri se je v emigraciji prav med primorskimi emigranti pojavil tudi drugačen predlog od Krnjevičevega memoranduma. Istran Dragovan Šepić, liberalno usmerjen intelektualec demokratičnega prepričanja, je v elaboratu Jadransko vprašanje, ki je bil izdelan spomladi 1943, pri oblikovanju zahtev v zvezi z jugoslovansko razmejitvijo z Italijo podal tudi kratko obrazložitev ločnice med področjema večinsko slovensko poseljenega ozemlja in večinsko hrvaškega ozemlja v Istri. Po Šepiću naj bi bila razmejitev naslednja: »Slovenci sačinjavanju većinu u cijelom t. zv. Primorju i sjevernoj Istri do linije koja ide od sela Klane (između Snežnika i Rijeke) do gradiča Umaga na zapadnoj obali Istre. Na jugu od te grubo povučene linije žive u većini Hrvati.«⁴²¹ Glede na to, da je bil Šepić član Jugoslovanskega odbora v Italiji, torej predstavnika slovenske in hrvaške manjšine v Italiji, in da je zemljevid s takšno slovensko-hrvaško razmejitvijo izdal tudi v časopisu Bazovica, kaže, da je bila takšna razmejitev uradno stališče Jugoslovanskega odbora v Italiji.⁴²²

Razlika med Krnjevičevim in Šepićevem predlogom je povezana z dilemo o bolj slovenskem ali bolj hrvaškem značaju etnično heterogenega, toda večinsko italijanskega področja med Dragonjo, Umagom in Savudrijskim rtom. Oba avtorja sta bila Hrvata, Šepić sicer kot domačin Istran vsekakor bolje seznanjen z dejanskimi razmerami kot pa Slavonec Krnjević, toda v hrvaškem političnem delovanju je seveda prevladalo stališče slednjega.

420 Bajc, *Iz nevidnega na plan*, str. 75–134.

421 Kristen, *Meje in misije*, str. 19.

422 Prav tam, str. 227–228.

VI.

Skladno z usihanjem moči sil osi v zaključnem obdobju vojne, s katerimi so bili NDH in ustaši usodni povezani, lahko sledimo tudi temu ustreznemu prilagajanju odnosa NDH do slovenskega prostora in slovenskih politikov. Če je imela politika NDH dolgo časa do Slovencev in Slovenije pokroviteljski odnos, ki je izhajal iz njihovega prepričanja o pomembnosti, temelječi predvsem na obstoju nacionalne države, pa se je ta odnos ob koncu vojne bistveno spremenil. Slovenija je zaradi geografske lege pred koncem vojne postala zelo pomembna, ne le za ustaško oblast, temveč za vse protititovske sile s področja Jugoslavije. Zato so ustaške oblasti tudi poskušale najti rešitev pred prihajajočo jugoslovansko armado pod Titovim vodstvom ob koncu vojne s pomočjo Slovencev, za katere so po poročilih konzula Baljića vedeli, da imajo preko Mihe Kreka zveze z zahodnimi zavezniki. Po istih kanalih so bili tudi obveščeni, da naj bi Krek s pomočjo jugoslovanskega kralja Petra II. Karađorđevića v soglasju z zahodnimi zavezniki pripravljaj načrt za anglo-ameriško intervencijo v Sloveniji. Obstajali so tudi načrti za skupno obrambo pred jugoslovansko armado na ozemlju Slovenije. Bolj kot se je odmikal čas in so razmere za ustaško oblast postajale neugodne, bolj so iskali rešitev pri Slovencih, ki naj bi jih rešili iz nezavidljivega položaja. Sprva je bil za NDH najzanimivejši predsednik pokrajinske uprave v Ljubljani Leon Rupnik, kmalu pa je v njihovih očeh postal pomemben ljubljanski škof Rožman. Za vzpostavitev skupne slovensko-hrvaško-srbske protikomunistične fronte je bila zainteresirana tudi slovenska stran, za katero pa je do neke mere prav Pavelić predstavljal oviro. Zato je vodstvo slovenske protirevolucije 21. aprila 1945 k njemu poslalo delegacijo, da mu je izročila memorandum. V njem v diplomatskih besedah Paveliću obveščajo, da je kompromis kompromis, da Vladko Maček uživa ugled pri zahodnih zaveznikih in da je zato nujno pritegniti v skupno fronto tudi njega, hkrati pa ga naprošajo, da bi delegaciji omogočil stik z Mačkom.⁴²³ Medtem ko je vodstvo slovenske protirevolucije skušalo navezati stike predvsem z Mačkom in se skušalo otresti kompromitiranega Pavelića, za katerega je paradoksalno celo Leon Rupnik tedaj dejal, da je kot človek Nemcev neprimeren, pa je bila za ustaško stran navezava na slovensko vodstvo ključnega pomena, tako da je zadnje dni okupacije konzul Baljić celo osebno prišel poročati Paveliću o slovenskih razmerah, kar je bila sicer dotlej povsem neobičajna praksa. Po zasedanju slovenskega parlamenta na Taboru 3. maja 1945 se je v Ljubljani pojavil ustaški minister Ivica Frković, ki se je oglasil najprej pri Rupniku in se skušal nato dogovoriti s slovenskim Narodnim odborom o nadaljnjem skupnem delovanju. Naslednji dan je skupaj z ministrom Frkovićem delegacija

⁴²³ Mlakar, Ustaši in slovenska protirevolucija, str. 367.

novoustanovljene slovenske vlade, ki jo je vodil monsinjor Matija Škerbec, odšla v Zagreb, kjer se je najprej srečala s Pavelićem in naslednji dan še z Mačkom, ki so ga hoteli prepričati, da bi prevzel hrvaško vlado. Maček je vabilo odklonil in odgovoril: »Zdaj je vse prepozno in zamujeno. Doma se ne da nič več storiti. (...) Splošen beg se je že pričel in ni mogoče ničesar več narediti.«⁴²⁴ Enako kot pri dogajanju tik pred napadom na Jugoslavijo se je tudi tokrat Maček izneveril pričakovanjem vodstva Slovenske ljudske stranke, čeprav so ti (ponovno) računali na sodelovanje z voditeljem Hrvatske seljačke stranke.

V spletu okoliščin je večplastno dogajanje med okupacijo Jugoslavije tudi ob koncu vojne podobno kot na njenem začetku ponovno skušalo povezati Slovence in Hrvate, tokrat le tiste, ki so nasprotovali partizanskemu gibanju, v skupno delovanje. Tudi tokrat so se skupni načrti izjalovili, čeprav so bili razlogi tokrat drugačni kot na začetku okupacije, pa tudi različna pričakovanja. Čeprav so se voditelji slovenske protirevolucije ustaškemu režimu zdeli v ugodnejšem položaju, tudi ta dejansko ni bil v zavidljivem položaju, kajti v Beogradu je že delovala vlada Demokratične federativne Jugoslavije pod predsedstvom Josipa Broza Tita, ki je bila mednarodno priznana s strani zavezniških držav v protihitlerjevski koaliciji. Zato so imele, kljub povsem različni genezi, tudi slovenske in hrvaške vojaške enote s civilnimi spremljevalci zelo podobno usodo, ki je bila povezana s slovenskim ozemljem, kjer se je v majskih dneh 1945 končala druga svetovna vojna v Evropi. Že po njenem koncu je prišlo s strani Jugoslovanske armade na številnih koncih slovenskega ozemlja do izvensodnih pobojev zajetih in vrnjenih tako vojaških kot civilnih oseb s področja celotne Jugoslavije, med katerimi so prevladovale prav osebe slovenske in hrvaške narodnosti. Njihovo število še ni dokončno ugotovljeno, ocene pa nihajo od nekaj deset tisoč žrtev do nekaj sto tisoč žrtev. Na ozemlju Republike Slovenije je okoli 120 krajev, kjer se domneva prisotnost žrtev hrvaške narodnosti.⁴²⁵ Med najbolj znanimi grobišči povojnih pobojev Hrvatov je Crngrob pri Škofji Loki, kjer je bilo pobitih nekaj sto hrvaških, po večini civilnih beguncev.⁴²⁶

VII.

Jugoslovanski komunisti so z okupacijo postali pomemben politični dejavnik, ko so leta 1941 organizirali odporniško gibanje, ki je za cilj poleg izгона okupatorjev imelo tudi povojni prevzem oblasti. Skladno s povsem različnimi razmerami po posameznih jugoslovanskih pokrajinah se je pod vodstvom

424 Škerbec, *Moja pot v Zagreb*, str. 133–134.

425 Ferenc M., *Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, str. 45.

426 Florjančič, *Nomen est omen*, str. 139–151.

KPJ in Vrhovnega štaba partizanske vojske kljub enotnim smernicam razvila večnacionalna strategija odpora po posameznih pokrajinah, ki je privedla do nastanka nacionalnih odporiških gibanj tudi oziroma predvsem v Sloveniji in na Hrvaškem. Izhodišča in možnosti za množičen razmah odporiškega gibanja so bila na Slovenskem in Hrvaškem različna ter pogojena s specifičnimi razmerami, v katerih sta se po okupaciji znašla oba naroda. Na Hrvaškem so bile po ustanovitvi samostojne države v okviru nacističnega novega reda, ko so se pod okriljem ustaškega režima dogajali tudi množični zločini nad srbskim, judovskim in romskim prebivalstvom, težavni pogoji za organiziranje skupnega protifašističnega odpora med hrvaškim in srbskim prebivalstvom. Sprva so tudi nesoglasja v Komunistični partiji Hrvaške ter aretacije in nato umori nekaterih vodilnih komunistov (Kerestinec) s strani ustaškega režima vplivali na potek organiziranja oboroženega odpora. Zato je bil množičen razvoj odporništva na Hrvaškem bolj postopen in tudi pogojen s hrvaško-srbskimi odnosi ter dejstvom, da hrvaškim komunistom v letu 1941 ni uspelo skleniti sporazuma s pristaši Hrvatske seljačke stranke ter organizirati skupne fronte.

V Sloveniji je zahvaljujoč Osvobodilni fronti slovenskega naroda, ki je poleg KPS združevala še nekatere opozicijske skupine predvojnega katoliškega in liberalnega tabora in bila slovenska posebnost, ki je ne srečamo v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini, že leta 1941 uspelo ustvariti široke politične temelje za delovanje in organizirati množično odporiško gibanje. Pri tem je bilo v Sloveniji politično organiziranje temelj za vojaško akcijo in ne obratno, kot je to veljalo na drugih območjih Jugoslavije. Kljub zelo specifičnemu razvoju sta že vse od začetka organiziranja odpora v očeh osrednjega jugoslovanskega vodstva odporiškega gibanja Slovenija in Hrvaška kot najbolj zahodna predela Jugoslavije glede na okoliščine predstavljala celoto, ki je zahtevala posebno obravnavo in medsebojno koordinacijo. Tako je konec decembra 1941 politbiro centralnega komiteja KPJ, ki je po umiku iz Srbije na novo oblikoval strategijo nadaljnje delovanja, sprejel odločitev o oblikovanju organizacijskega sekretariata centralnega komiteja KPJ za neosvobojene kraje, v katerem sta bila Edvard Kardelj in Ivo Lola Ribar, ki sta v imenu centralnega komiteja KPJ in Vrhovnega štaba NOVJ usmerjala slovensko in hrvaško vodstvo odporiškega gibanja ter usklajevala njuno delovanje.

Med vsemi jugoslovanskimi odporiški gibanji sta bili prav slovensko in hrvaško najbolj podobni v načrtnih prizadevanjih po izoblikovanju izpopolnjenega nacionalnega sistema, ki bi zajemal vsa področja od države do vojske. V teh dveh okoljih je imela zavest o oblikovanju lastne nacionalne države posebno težo. Povsod drugod po Jugoslaviji so bila bodisi zaradi nezmožnosti obstoja enega nacionalnega okvira (Bosna in Hercegovina, Kosovo, Sandžak) bodisi

zaradi neaktualnosti (Srbija) tovrstna državniška prizadevanja zgolj občasna. Proces oblikovanja odnosov v nastajajoči jugoslovanski federaciji se je začel oblikovati po prvem zasedanju Avnoja konec leta 1942 v Bihaću. Jasno je bilo, da bo nova država (zato tudi poimenovanje Nova Jugoslavija) zgrajena na drugačnih temeljih kot predvojna kraljevina. Ostajalo pa je odprto vprašanje formalno-pravne rešitve jugoslovanskega nacionalnega vprašanja. Kardelj, ki je bil v času bihaškega zasedanja v Sloveniji, se je najbolj zavedal izjemnega pomena teh vprašanj in je posebej poudarjal, da je potrebno vstop jugoslovanskih narodov v novo državno skupnost izpeljati formalno-pravno po načelu samoodločbe narodov. Kardelj je menil, da je prav vprašanje samoodločbe narodov najmočnejše orožje proti velikosrbskemu hegemonizmu, ki ga je imel za največjo nevarnost jugoslovanskemu odporniškemu gibanju. Na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu novembra 1943 je bil na podlagi pravice do samoodločbe narodov sprejet odlok o federativni ureditvi nove države. To je pomenilo sprejetje Kardeljevega predloga, tako da lahko Kardelja štejemo za idejno-teoretičnega utemeljitelja avnojske Jugoslavije. Toda avnojski odloki so bili le na deklarativni in načelni ravni, saj v Jajcu niso določili niti natančnega števila federalnih enot niti niso razpravljali o bodočih notranjih odnosih v federaciji, saj je bilo to prepuščeno bodočemu razvoju. Pri oblikovanju bodoče federacije je šlo za vprašanja, ki so bila le navidez zgolj formalno-pravne narave. Po zasedanju Avnoja v Bihaću na prelomu 1942/1943 sta se namreč izoblikovala dva različna koncepta nadaljnje strategije, ki sta že nakazovala bodoče odnose v državi. Na eni strani Kardeljev (tedaj je bil v Sloveniji) bolj federalistično zasnovan koncept z večjim poudarkom na upoštevanju različnosti, ki je v veliki meri izhajal iz upoštevanja slovenskih razmer, ter koncept, nastal v osrednjem jugoslovanskem vodstvu, ki je dajal prednost centralističnemu reševanju vseh vprašanj. Avnojski odloki v Jajcu jeseni 1943 so bili tako le kompromis, ki niso bistveno spremenili že od jeseni 1942 potekajoče centralizacije in poenotenja posameznih nacionalnih odporniških gibanj, kakor so si ga pred tem zamislili v vodstvu osrednjega jugoslovanskega gibanja. Temu procesu se je bil prisiljen prilagoditi tudi Kardelj, ki je sprva imel drugačne poglede na ta vprašanja, a je kasneje tudi sam aktivno sodeloval pri centralizaciji in poenotanju posameznih nacionalnih gibanj, kjer so imeli za zgled politično-vojaške izkušnje, pridobljene v vzhodni in osrednji Jugoslaviji (Srbija, Bosna).⁴²⁷

Ti protislovni in kompleksni procesi, ki so potekali od jeseni 1942 dalje, a so v končni fazi vodili k centralizaciji in poenotanju na jugoslovanski ravni, so se odrazili tudi na slovenskem in hrvaškem odporniškem gibanju. Prvi odločnejši poseg jugoslovanskega vodstva v specifični značaj slovenskega odporiškega gibanja je bil podpis dolomitske izjave (1. marca 1943), s katero je na

427 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 65–137.

pritisak politbiroja centralnega komiteja KPJ (prihod Iva Lole Ribarja v Slovenijo januarja 1943) Osvobodilna fronta postala monolitna organizacija po vzoru ostalih jugoslovanskih pokrajin, kjer je odporniško gibanje že vseskozi vodila neposredno KP. Kmalu zatem je izvršni odbor Osvobodilne fronte tudi izgubil pravico imenovanja poveljnika Glavnega štaba Slovenije in jo moral prepustiti Vrhovnemu štabu NOVJ.⁴²⁸ Vsi ti posegi so krnili slovensko suverenost, ki jo je predstavljal izvršni odbor Osvobodilne fronte. Slovensko odporniško gibanje, ki je med vsemi nacionalni gibanji na področju Jugoslavije najbolj izstopalo po samosvojem razvoju, se je moralo tako prvo in najbolj prilagoditi obćemu jugoslovanskemu razvoju. Źe tako usklajeno z obćim jugoslovanskim modelom se je vodstvo slovenskega odporniškega gibanja na koćevskem zboru oktobra 1943 nato izreklo za jugoslovansko drŹavo kot skupnost enakopravnih narodov, ki naj bi bila federativno urejena na podlagi pravice do samoodloćbe. Podobno so se izrekli tudi na Hrvaškem in pred tem ustanovili Zemaljsko antifašistićko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (Zavnoh), enako se je zgodilo tudi v drugih jugoslovanskih pokrajinah z izjemo Srbije. Ćeprav so bila vsa ta dejanja izrazito manifestativno-deklarativnega znaćaja, pa je prišlo tako v Sloveniji kot na Hrvaškem v letu 1944 tudi do oblikovanja sistema drŹavnih organov, za katere je osrednje jugoslovansko vodstvo kmalu ocenilo, da preveć poveļućujejo slovensko in hrvaško federalno enoto in premalo Jugoslavijo kot celoto. Tako je bil Źe poleti 1944 začasno priprt voditelj Osvobodilne fronte Boris Kidrić, ki je nato napisal ćlanek »Već jugoslovanstva«.⁴²⁹ Najvećja Źrtev procesa politićnega poenotenja odporniških gibanj, ki ga je Źe v Jajcu leta 1943 napovedal Josip Broz Tito, pa je bil voditelj centralnega komiteja KPH Andrija Hebrang, ki je oćitno preveć vestno izpolnjeval sklep o samoodloćbi narodov in suverenosti in ga je zato zamenjal politićno manj avtoritativen Vladimir Bakarić. Predlog za zamenjavo je po pogovoru s sodelavci podal Kardelj, ki je bil prvotno celo glavni zagovornik bolj federalistićnega koncepta ureditve drŹave in idejno-teoretićni utemeljitelj avnojskih odlokov, kar kaŹe na njegovo ambivalentno vlogo v procesih, ki so potekali od bihaškega zasedanja Avnoja dalje.⁴³⁰ Pot do cilja, ki je vodila k poenotenju in centralizaciji, je bila sicer specifićna, a konćne posledice za nacionalni odporniški gibanji v Sloveniji in na Hrvaškem v bistvu enake. Ćeprav sta novonastali federalni enoti nekatere simbole in attribute drŹavnosti po vojni sicer zadrŹali, sta bili v vseh kljućnih vprašanjih neposredno podrejeni zvezni oblasti.

428 Godeša, *Utrditev Osvobodilne fronte in odnos do nove Jugoslavije*, str. 670–673.

429 Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*, str. 393.

430 *Izvori. Dokumenti centralnih organa KPJ*, XX/12. Pismo Edvarda Kardelja Josipu Brozu Titu 30. septembra 1944.

VIII.

Sodelovanje med slovenskim in hrvaškim odporniškim gibanjem se je v času tuje zasedbe razvilo pretežno ob narodnostni meji. Do povezovanj, zlasti na vojaškem področju, je sprva prihajalo predvsem zaradi konkretnih operativnih potreb, pa tudi nasploh je imelo hrvaško ozemlje posebno vlogo za slovensko odporniško gibanje zaradi povezav z osrednjim jugoslovanskim vodstvom. Geopolitični položaj glede na osrednjo operativno skupino Vrhovnega štaba NOVJ je slovensko partizansko vojsko namreč prisilil, da se je vse do zaključnih operacij borila z lastnimi silami, vendar s strateško podporo osrednjega jugoslovanskega vodstva in je zato imela stike le s hrvaškimi partizani. Od samega začetka je bila težnja vodstva slovenskega odporniškega gibanja vzpostaviti in utrditi povezavo med slovenskimi in hrvaškimi partizani, ki naj bi usklajevali svoje akcije in operacije v obmejnem pasu. Poskus vzpostavitve neposrednih stikov med slovenskimi in hrvaškimi partizanskimi enotami v letu 1941 ni uspel. Prvi stik je bil vzpostavljen aprila 1942, ko je prišlo do sestanka predstavnikov 3. grupe slovenskih partizanskih odredov in hrvaškega primorsko-goranskega odreda. Takrat so se tudi začeli dogovarjati in načrtovati skupne akcije. Neposredno sodelovanje slovenske in hrvaške partizanske vojske na obmejnih področjih, zlasti na Gorjancih oziroma Žumberku, ob Kolpi in Čabranci, v Brkinih in Istri je trajalo od takrat pa do konca vojne. Zlasti tesno je bilo sodelovanje med obmejnimi odredi, globlje v notranjost sosednje pokrajine pa so odhajale brigade in divizije. Z nastankom osvobojenega ozemlja so bile vzpostavljene tudi močne zveze, tako da so preko Kočevske in Gorskega kotarja stekle kurirske poti, ki so povezovale slovensko vodstvo z osrednjim jugoslovanskim in tako zamenjale nezanesljive kanale po železnici preko Zagreba.

Pomembno prelomnico v medsebojnih odnosih je predstavljalo bihaško zasedanje Avnoja, po katerem je vodstvo slovenskih komunistov opustilo samo-slovensko stališče in se izreklo za jugoslovanski državni okvir. Skladno s kritiziranjem dotedanjega slovenskega »določenega separatizma« je osrednje jugoslovansko vodstvo zahtevalo večjo integracijo Slovenije v jugoslovanski okvir. Januarja 1943 je tako v Slovenijo prišel Ivo Lola Ribar z namenom izvršitve Titovega ukaza, da se izvede vojaški in politični prodor, »ki naj likvidira dosedanja osamljenost slovenskih brigad od ostale vojske«, in »da se učvrsti enotnost in borbena bratstvo hrvaških in slovenskih partizanov prek vseh lokalnih pregrad in separatizmov«. ⁴³¹

K tesnejšemu sodelovanju med slovenskim in hrvaškim odporniškim gibanjem je vseskozi spodbujal tudi Vrhovni štab NOVJ. Že poleti 1942 so sicer skušali

431 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 85.

organizirati srečanje med vojaškima poveljstvoma, do katerega pa zaradi velike italijanske ofenzive ni prišlo. S Titovimi navodili, ki jih je ob prihodu v Slovenijo januarja 1943 prinesla delegacije Vrhovnega štaba NOVJ, pa so bila skupnemu boju dane nove razsežnosti, ki naj bi sodelovanje razširile ter poglobile.

Tako je bil neposredno po Ribarjevem prihodu ustanovljen skupen slovensko-hrvaški operativni štab, ki je usklajeval delovanje slovenskih in hrvaških brigad v Žumberku in na Gorjancih, ki so bile koordinirane z navodili Vrhovnega štaba NOVJ. Sledilo je sodelovanje hrvaških brigad v boju pri Pleterjih februarja 1943 in v operacijah v Mirnski dolini aprila in maja 1943. Pred tem je bila najuspešnejša skupna akcija slovenskih in hrvaških partizanov septembra 1942, ko so pri Kvasicah v Beli krajini premagali italijanske enote, ki so imele veliko izgub (preko 100 mrtvih). Vojaško sodelovanje se je nato, seveda odvisno od okoliščin, le še nadaljevalo do konca vojne. Gubčeva brigada je tako sodelovala v bojih pri Stojdragi septembra 1943. Jeseni 1943 in pozimi 1943/44 je v izpraznjenem Gorskem kotarju, ko so na ukaz Vrhovnega štaba NOVJ morale hrvaške partizanske enote oditi proti vzhodu, operirala slovenska 18. divizija NOVJ, in sicer predvsem zato, da je ohranila strateško povezavo s hrvaškim partizanskim območjem. Poseben primer je bil enomesečni pohod slovenske 14. divizije NOVJ iz Bele krajine preko Hrvaške na Štajersko, pri čemer je ta enota uživala pomoč hrvaških partizanov in civilnega prebivalstva.⁴³² Podobno je tudi Kozjanska grupa aprila 1945 odšla v Prekmurje preko hrvaškega ozemlja.⁴³³ Bilo je tudi več sestankov med predstavniki vojaških poveljstev obeh gibanj, razvile pa so se tudi druge oblike sodelovanja. Tako je na primer v Sošicah na Žumberački gori delovala skupna slovensko-hrvaška partizanska bolnišnica z bolničarsko šolo. Hrvaške partizanske vojaške in civilne oblasti so pomagale pri prevažanju slovenskih ranjencev in beguncev, za katere so v osvobojeni Dalmaciji ustanovili bazi v Zadru in Biogradu. Pleterski samostan je bil skupna lekarna za slovenske in hrvaške partizane.⁴³⁴

Glavni odbor Osvobodilne fronte v Zagrebu, ki je deloval po navodilih centralnega komiteja KPH med slovenskimi izgnanci po vsej Hrvaški, je organiziral Slovence, da so se vključevali v hrvaško partizansko gibanje ter priključevali hrvaškim partizanskim enotam. Po drugi strani pa so bili v slovenskih partizanskih enotah tudi Hrvati in to z obmejnih območij ter begunci iz nemških taborišč. V Bazoviški brigadi je bila posebna hrvaška četa vojaških ubežnikov.

Medtem ko je bilo za čas pred bihaškim zasedanjem Avnoja značilno občasno sodelovanje, ki je bilo pogojeno pretežno s konkretnimi operativnimi razlogi, so

432 Guštin, *Slovenska partizanska vojska*, str. 80.

433 Teropšič, *Kozjanski odred* (I), str. 271–280.

434 Sunajko, *Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941–1945*, str. 367.

od tedaj dalje ključni postali politični razlogi, ki naj bi dokazovali »bratstvo in enotnost« obeh narodov v nastajajoči novi skupni jugoslovanski državi. Tako so se predstavniki obeh gibanj začeli redno udeleževati najpomembnejših političnih manifestacij, kot na primer slovenska delegacija na prvem zasedanju Zavnoha in hrvaška na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Do takšnih srečanj je prihajalo še posebej, ko je imel po smrti Iva Lole Ribarja glavni usmerjevalec politike obeh nacionalnih vodstev Kardelj priložnost za temeljitejšo izmenjavo izkušenj in primerjavo delovanja. Na vojaško-organizacijskem področju so bile hrvaške izkušnje in prijemi (npr. organizacija Glavnega štaba in vojaškega sodstva) tudi zaradi rednih zvez z Vrhovnim štabom NOVJ v mnogih primerih od druge polovice 1943 dalje zgled tudi za Slovenijo, kljub drugačnim okoliščinam, ki so tu vladale. Po drugi strani pa je bila v tem času, ko se je hrvaško vodstvo skušalo množičneje zasidrati tudi med hrvaškim prebivalstvom, na političnem področju v marsičem zgled prav slovenska Osvobodilna fronta in njene uspešne izkušnje z množičnim pridobivanjem prebivalstva.

Poleti 1944 je dal monsinjor Svetozar Rittig, ki je deloval med hrvaškimi partizanskimi enotami, pobudo za organiziranje skupne slovensko-hrvaške konference katoliških duhovnikov z namenom, da bi izdali resolucijo katoliških duhovnikov Jugoslavije, ki bi podprla osvobodilno gibanje.⁴³⁵ Do uresničitve te zamisli pa ni prišlo.

Gospodarsko sodelovanje je potekalo na več ravneh. Na najvišji ravni so ga usmerjali sestanki in dogovori med predstavniki Snosa in Zavnoha ter obeh glavnih štabov partizanske vojske. Šlo je večinoma za nakupe živeža in potrebščin, pa tudi do zamenjav. Že od jeseni 1943 so v Slovenijo pošiljali sol, tobak in tobačne izdelke, vžigalice iz Hrvaške, v nasprotno smer pa so pošiljali poljske pridelke, živino in tekstil. Na prošnjo hrvaškega vodstva je slovenska stran pomagala s hrano pri preprečevanju lakote v Gorskem kotarju, čeprav so tudi v Sloveniji vladale težavne gospodarske razmere. Hrvatom so omogočili povezave s Primorsko in celo Furlanijo za nabavljanje hrane ter organizirano preseljevanje delavcev v Belo krajino.

IX.

Vprašanje slovensko-hrvaških odnosov in sodelovanja nacionalnih odporiških gibanj na ozemlju zahodno od rapalske meje, ki je bilo del Kraljevine Italije, je bilo povezano s prizadevanji za priključitev teh krajev Jugoslaviji. Od uresničitve teh prizadevanj je bila namreč odvisna usoda teh krajev, zato so bila vsa ostala

435 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 140.

vprašanja podrejena temu cilju. Delovanje odporniških gibanj zahodno od rapalske meje in organiziranje odpora je bilo od vsega začetka vodeno in usklajevano s strani osrednjega jugoslovanskega vodstva. Pri oblikovanju strategije tega boja, ki je imel tudi mednarodne razsežnosti, je imel osrednjo vlogo Edvard Kardelj, ki je nasploh oblikoval in usmerjal dejavnost slovenskega in hrvaškega odporniškega gibanja. Zato je razvoj v teh krajih sledil splošnim navodilom in smernicam, ki so veljale za celotno področje Jugoslavije, le da so bile prilagojene konkretnim okoliščinam, kar je pogojevalo v nekaterih pogledih specifičen razvoj.

Prizadevanje s strani slovenskega odporniškega gibanja za priključitev teh krajev je bilo izraženo takoj po okupaciji in razkosanju Jugoslavije z zahtevo po združitvi vseh Slovencev (program Zedinjene Slovenije).⁴³⁶ V skladu s to usmeritvijo je bil avgusta 1941 na Primorsko s strani vodstva slovenskega odporniškega gibanja poslan Oskar Kovačič, ki je deloval tudi v notranjosti Istre in se povezoval s hrvaškimi sodelavci. Tudi po Kovačičevi aretaciji decembra 1941 se je medsebojno sodelovanje nadaljevalo, tako so na primer v Brkinih sodelovali z reško organizacijo KP. Prav tako je bilo običajno sodelovanje na vojaškem področju, kjer so Slovenci odhajali v bližnje hrvaške partizanske enote (iz Brkinov okoli 150) in Hrvati v bližnje slovenske. Tako je na primer zaupnik pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko v materijskem okrožju Rudi Mahnič 21. aprila 1943 poročal: »Do sedaj smo rekrutirali okoli 90 novih partizanov, ki smo vse odpremili na Hrvaško, le nekaj iz okrožja v Slovenijo. Na Hrvaškem so v 6. in 14. udarni brigadi, Hrvati jih visoko cenijo kot borbene in disciplinirane. Večina teh novincev je prestala že več borb, domov pišejo lepa pisma, ki so zelo zanimiva.«⁴³⁷ Centralni komite KPH je v sodelovanju s centralnim komitejem KPS celo skušal osnovati skupni pokrajinski komite KP za Istro in Gorico ter priporočal okrožnemu komiteju KPH za Hrvaško primorje, da se poveže s slovenskimi komunisti.

Zanimivo je, da so se slovenski komunisti v okviru delovanja študijskega odseka Osvobodilne fronte za meje, ki je deloval konec leta 1941 in v začetku leta 1942 ter je na znanstveni ravni načelno opredelil ozemlje Zedinjene Slovenije, zavzemali tudi za določitev meje s Hrvaško. V teh svojih prizadevanjih pa so bili slovenski komunisti zavrženi s strani liberalno usmerjenih strokovnjakov (zlasti Črtomir Nagode), češ da zaradi jugoslovanskega okvira to vprašanje ni aktualno, pomembna naj bi bila le razmejitev proti severu in zahodu.⁴³⁸

Ključno prelomnico v teh krajih je pomenila kapitulacija Italije, ko so se na ozemlju začeli vzpostavljati novi odnosi in nova razmerja predvsem med na eni strani italijanskim in na drugi strani slovenskim ter hrvaškim prebivalstvom.

436 Pleterski, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije, str. 233–244.

437 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjiga VI, dok. 94.

438 SI AS 1931, Nagodetov dnevnik.

Dotlej šibki odporniški gibanji, slovensko in hrvaško, sta v vzdušju prave ljudske vstaje izdali proglasta, s katerima sta razglasili priključitev ozemelj, ki so bila del Kraljevine Italije, k Sloveniji oz. Jugoslaviji in Hrvaški. Slovenski proglast in hrvaški proglast o priključitvi, ki sta bila izrazito deklarativnega značaja, nista bila povsem dorečena v formulacijah ozemlja, ki naj bi ga zajemala, in sta se deloma celo prekrivala.

Temeljni problem tega ozemlja je bil, da ni bilo povsem jasnih meja med tremi narodi (to so bila namreč narodno mešana ozemlja) in da dotedanje administrativne meje nacionalnega vidika niso upoštevale kot merila za razmejevanje. Izvor nesoglasij glede razmejitve delovanja po kapitulaciji Italije, vsaj kar se tiče treh gibanj s komunistično prisotnostjo na narodnostno mešanem ozemlju (poleg KPS in KPH je namreč potrebno upoštevati tudi KPI), je bil tudi v vsebini brzojavke kominterne iz avgusta 1942. V njej je kominterna dovolila delovanje KPS tudi »v starih italijanskih rajonih, kjer žive Slovenci in Hrvati – v Istri, Trstu in drugod«, ⁴³⁹ toda obenem naj bi v italijanskih predelih še naprej delovala tudi KPI. Tako so bile pristojnosti delovanja KP razmejene po narodnostnem, kar je bila tedaj izjema, in ne po dotlej običajnem ozemeljskem ključu. To je ob dejstvu, da so obstajala tudi narodno mešana ozemlja, vodilo, poleg seveda drugih razlogov, do nesoglasij med komunisti, kljub njihovemu priseganju na proletarski internacionalizem. Glavne zasluge, da je kominterna dopustila delovanje KPS tudi na delu ozemlja, ki je bil formalno-pravno še vedno pod italijansko državo, pripadajo Kardelju, ki si je vse od začetkov okupacije prizadeval za takšno rešitev (že misija Oskarja Kovačiča avgusta 1941 je bila prvi korak v tej smeri). Kominternina brzojavka je dovoljevala delovanje zahodno od rapalske meje le KPS, takega formalnega pristanka KPH ni dobila, čeprav sta bili seveda obe sestavni del KPJ. Že pred tem je imela KPS z izjavo treh KP (KPJ, KPI, KPA) o pravici združitve slovenskega ozemlja iz leta 1934 z vidika komunističnih predstav o reševanju tovrstnih vprašanj določen argument za svoje delovanje onstran rapalske meje in za zahtevo po priključitvi Primorske k Sloveniji. Vseh teh zagotovil hrvaški komunisti niso imeli.

S pristojnostjo delovanja pogojena nesoglasja⁴⁴⁰ na ozemlju zahodno od rapalske meje so se v najtežji obliki pokazala v odnosih med slovenskimi in italijanskimi komunisti, niso pa povsem obšla slovenskega in hrvaškega odporniškega gibanja. Nesoglasja med slovenskim in hrvaškim odporniškim gibanjem, če jih primerjamo s sporom KPJ s KPI, so bila v tedanjih okoliščinah povsem obrobne značaja, a so imela zato toliko bolj dolgoročne posledice.

439 Mikuž, Boji Komunistične partije Jugoslavije, str. 14.

440 Slej ko prej je bil temeljni spor med slovenskimi in italijanskimi komunisti glede bodoče ozemeljske pripadnosti tega ozemlja, pomembno pa so se razlikovali tudi glede strategije boja.

Kapitulacija Italije sprva ni bistveno vplivala na odnose med sosednjima odporniškima gibanjema. Razvoj na lokalni ravni ob narodnostni meji je kazal, da je bila pobuda pri usklajevanju medsebojnega sodelovanja v veliki meri prepuščena iznajdljivosti lokalnih političnih dejavnikov. K tesnejšemu sodelovanju so jih silile predvsem konkretne razmere, ki jih dobro ponazarja poročilo lokalnega okrožnega funkcionarja KPS sredi septembra 1943: »Ljudi imamo približno za tri bataljone, toda vodstva ni. Enak položaj je v Istri, zato smo sklenili, da bomo delali skupno.«⁴⁴¹ Takoj po kapitulaciji Italije sta 14. septembra 1943 v skladu z dotedanjo politiko okrožni odbor Osvobodilne fronte Brkini-Slovenska Istra in okrožni narodnoosvobodilni odbor Buzet ustanovila slovensko-hrvaški istrski partizanski odred, sestavljen iz Slovencev in Hrvatov, ki se je kasneje vključil v drugo Istrsko (hrvaško) brigado. Medsebojno sodelovanje med slovenskim in hrvaškim odporniškim gibanjem se je tako v času ljudske vstaje nadaljevalo, ko je na prošnjo slovenskih okrožnih oblastnih organov bataljon hrvaške druge Istrske brigade konec septembra 1943 osvobodil politične zapornike iz koprskih zaporov in izdal proglas prebivalstvu v hrvaškem in italijanskem jeziku.

V razburljivo dogajanje neposredno po kapitulaciji Italije, ki ga je zaznamovalo medsebojno sodelovanje sosednjih odporniških gibanj, sodi tudi sestanek načelnika Glavnega štaba Slovenije Franca Rozmana s hrvaškimi sogovorniki v Pazinu 25. septembra 1943, o katerem pa v slovenskih virih sploh ni nobenega podatka, kaj šele o vsebini njegovih pogovorov.⁴⁴² Po edinem znanem viru, tj. zapisu hrvaškega funkcionarja Dušana Diminića, naj bi se sestali predvsem zaradi vojaškega sodelovanja in usklajevanja pred bližajočo se nemško ofenzivo. V teku vojaških pogovorov naj bi Rozman tudi predlagal reko Mirno kot razmejitveno reko med operativnima območjema slovenskih in hrvaških partizanskih enot, vendar naj bi, čeprav se to vprašanje hrvaškim sogovornikom tedaj zaradi nevarnosti nemške ofenzive sploh ni zdelo aktualno, hrvaška stran predlagala reko Dragonjo kot razmejitveno črto.⁴⁴³

Na podlagi omenjenega Diminićevega zapisa so nekateri pisci (Kristen) prepričani, da Rozman pri predlogu meje na Mirni ni mogel delovati brez navodil vodilnih, ki so mu to morali odobriti. Iz teh hipotetičnih predpostavk potem izvajajo daljnosežne sklepe, čeprav zanje ni dovolj trdnih dokazov, pa tudi nadaljnji razvoj kaže na drugačen potek dogodkov.⁴⁴⁴ Ta predpostavka temelji predvsem

441 Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB v Sloveniji jeseni 1943, str. 235.

442 Najboljši poznavalec dogajanja po kapitulaciji Italije septembra 1943 pokojni Tone Ferenc je zato za ta sestanek uporabljal pogojnik »menda naj bi bil ...«, »pravijo, da ...«.

443 Diminić, *Istra u partizanskom notesu (1943–1945)*, str. 40–41.

444 Kristen, *Meje in misije*, str. 43–44. Tako je Kristen (*Meje in misije*, str. 49–50) na predpostavki, da je bil Rozmanov septembrski predlog razmejitve na Mirni stališče slovenskega političnega vodstva in da je februarja 1944 med lokalnimi funkcionarji prišlo do dogovora o meji na Dragonji, sklepal, da

na deduktivnem sklepanju, ker je bil Rozman kot komandant Glavnega štaba načeloma dejansko podrejen osrednjemu partijskemu vodstvu in je bila ena od temeljnih značilnosti odporniškega gibanja hierarhično in centralizirano odločanje. Takšnega vzorca pa ni mogoče kar enostavno posploševati, posebej ne v nepredvidljivih in kaotičnih razmerah, kakršne so nastale po kapitulaciji Italije na ozemlju Primorske. O nezanesljivosti samodejnega prenašanja takega vzorca nam dobro pričajo nekateri dogodki prav iz tega časa. Tako je na primer okrožni NOO za Istro 13. septembra 1943 na lastno pobudo, brez vednosti in dovoljenja osrednjih hrvaških organov, sprejel izjemno pomemben zgodovinski odlok o priključitvi Istre k Hrvaški. Odlok so nato višja telesa na hrvaški in jugoslovanski ravni le še potrdila, kar je bilo v nasprotju z ustaljenim vzorcem delovanja. Skratka, medvojni razvoj je bil nemalokrat nepredvidljiv in ga zato ni mogoče obravnavati po nekakšnih shematskih načelih.

Rozmanov domneven predlog o razmejitvi operativnih območij na Mirni deluje še bolj presenetljivo, če vemo, da je že naslednji dan (26. septembra 1943) hrvaška istrska brigada osvobodila zapornike iz koprskih zaporov in tako delovala na ozemlju, ki ga je sicer nadzorovalo slovensko odporniško gibanje. Morda so celo o posegu hrvaških vojaških enot razpravljali prav na sestanku v Pazinu dan pred tem, saj je koprsko akcijo spremljal tudi Rozman. To kaže, da v tistem trenutku Rozman za uresničitev predloga o razmejitvi na Mirni ni imel na voljo za nadzorovanje tega ozemlja potrebnih vojaških enot oz. celo nasprotno, za bojevanje proti nemškemu okupatorju se je morala v koprskem primeru slovenska stran celo obrniti na hrvaške partizane za pomoč.

Motivi in okoliščine, v katerih naj bi Rozman podal omenjeni predlog v Pazinu, so še v veliki meri zaviti v meglo, tako da ostaja še vedno odprto vprašanje, koliko je pri tem poskusu šlo za njegovo lastno pobudo ali navodila predpostavljenih.

V celoti gledano se je v času neposredno po kapitulaciji Italije medsebojno sodelovanje med slovenskim in hrvaškim odporniškim gibanjem na lokalni ravni nadaljevalo brez zapletov, hkrati pa je privolitev slovenskih okrožnih oblastnih organov za prihod hrvaške partizanske enote v Koper pomenila, da je že od prej tudi v Istri vendarle obstajala vsaj v grobih črtah določena razmejitev med območjema delovanja obeh odporniških gibanj, čeprav o tem ni obstajal noben konkreten dvostranski sporazum. Poleg tega sta bili odporniški gibanji

je odločitev o tej spremembi sprejel jugoslovanski vrh. To naj bi dokazoval Titov pogovor s slovensko delegacijo 1. decembra 1943 v Jajcu, kjer je svaril pred spori s Hrvati in opozarjal, da so pomembne zunanje in ne notranje meje. Glede na okoliščine, ki jih opisujem v nadaljevanju razprave, lahko rečemo, ne le, ker ni za Kristenove trditve nobenih neposrednih dokazov, temveč predvsem zato, ker analiza dogodkov in umestitev v tedanje dogajanje kažeta na povsem drugačen razvoj, da so Kristenovi zaključki sporni in podprti s premalo tehtnimi argumenti.

v Istri v času pred kapitulacijo Italije še prešibki, da bi se vprašanje razmejitve sploh zastavljalo kot poseben problem, v času ljudske vstaje neposredno po kapitulaciji Italije pa so ju razmere silile k sodelovanju.

Da pa so se med nekaterimi v slovenskem odporiškem gibanju vendarle pojavljali tudi določeni pomisleki glede odnosov s Hrvati, priča Titova izjava na srečanju s slovensko delegacijo v Jajcu 1. decembra 1943, ko je posebej poudaril potrebo po vojaškem in političnem sodelovanju med Slovenci in Hrvati ter svaril pred sporom glede notranjih meja, ker gre za osvoboditev vseh jugoslovanskih narodov in je potrebno notranje meje slabiti.⁴⁴⁵ Hkrati pa je Tito poudaril, da za osvoboditvijo Primorske in Koroške ne stoji le slovenska vojska, temveč vsa jugoslovanska armada.⁴⁴⁶ V zapisniku sestanka je zabeleženo le, da so v diskusijo posegli vsi člani slovenske delegacije in da je Josip Vidmar podal predlog, da bi Slovenci imeli stalnega zastopnika pri Hrvatih, Hrvati pa pri Slovencih, nič pa ne izvemo o vsebini diskusije. Titov sestanek s slovensko delegacijo, kjer so razpravljali o najrazličnejših vprašanjih o tedanjih razmerah in povojnem razvoju (vprašanje jezika v vojski, vprašanje sindikatov itd.), seveda ni bil namenjen slovenskim komunistom (ti so tovrstna vprašanja reševali interno v svojem krogu, ne pa pred nekomunističnimi zavezniki), temveč slovenskim odposlancem, nekomunističnim zaveznikom v OF, ki so jih v zvezi z oblikovanjem odnosov v nastajajoči državi težili določeni pomisleki. Najverjetneje je bila Titova izjava na sestanku predvsem odgovor prisotnim krščanskim socialistom (Tonetu Fajfarju, Edvardu Kocbeku). Avgusta 1943 je namreč iz koprskega zapora krščanski socialist Srečko Žumer pisal Fajfarju in mu predlagal mejo na Mirni, tako da je na srečanju s Titom vprašanje razmejitve verjetno sprožil eden od prisotnih krščanskih socialistov.

Temeljna značilnost drugega zasedanja Avnoja v Jajcu novembra 1943 je bila njegov izrazito deklarativen značaj, kjer niso posebej razpravljali o bodočih notranjih odnosih, še posebej ne o tako občutljivem vprašanju, kot je bilo razmejevanje med posameznimi federalnimi enotami, katerih končno število sploh še ni bilo točno določeno. Tako je Kardelj posebej poudaril, da se avnojski odloki še ne spuščajo v podrobnosti federativnega odnosa ter da bo njegove oblike pokazala prihodnost. Razmejitev med federalnimi enotami se je urejala bistveno kasneje, že po koncu vojne, a pred sprejetjem jugoslovanske ustave januarja 1946, čeprav je bila ravno primorska problematika zaradi nerešenih mednarodnopravnih razsežnosti v tem pogledu specifična. O razmejitvi sploh ne obstaja dokument, ki je to sankcioniral, pa tudi v kakšni sestavi je bilo to vprašanje rešeno, ni razvidno iz dostopnih dokumentov, čeprav je jasno, da je odločitev morala biti sprejeta v najožjem krogu vodstva KPJ.⁴⁴⁷

445 Godeša, *Utrditev Osvobodilne fronte in odnos do nove Jugoslavije*, str. 714.

446 SI AS 1670, šk. 1.

447 Zečević, Lekić, *Državne granice*, str. 19–25.

Kljub temu pa je vsebina Titovega sporočila glede izogibanja mejnim sporom in slabljenju notranjih meja odražala tedanji pogled na reševanje mednarodnih odnosov v Jugoslaviji ter bila pomembno načelno napotilo za njihovo nadaljnje reševanje. Občutljivost jugoslovanskega vodstva je izvirala iz upoštevanja celotne jugoslovanske problematike. S takšnim stališčem jugoslovanskega vodstva je bila namreč tesno prepletena bojazen pred mednarodnimi spori pri razmejevanju, tako da so se na primer ob dilemi, kam priključiti Bosno in Hercegovino oziroma kako jo razdeliti, raje odločili, da bo, kljub nacionalno mešani sestavi, postala samostojna federalna enota. Obenem je že tedaj jugoslovansko vodstvo posebej poudarjalo, da meje med federalnimi enotami ne bodo prave, »buržoazne«,⁴⁴⁸ kar pa seveda ni pomenilo, da niso bile historično in narodnostno utemeljene.⁴⁴⁹ Koncept slabljenja notranjih meja v sklopu celotnega procesa poenotenja posameznih jugoslovanskih odporiških gibanj, ki je bil tedaj v teku, je izviral iz težnje po vzpostavitvi notranje čim bolj kohezivne skupne države, temelječe na geslu jugoslovanskega »bratstva in enotnosti«.

Tudi delovanje slovenskih komunistov na Primorskem že pred kapitulacijo Italije je v bistvenih potezah ustrezalo načelom, ki so bila nato izrečena na pogovoru slovenske delegacije s Titom jeseni 1943 v Jajcu. V celotni primorski problematiki je namreč ves čas kot najpomembnejše izstopalo vprašanje Trsta, ki so mu od vsega začetka v vodstvu slovenskega odporiškega gibanja posvečali osrednjo pozornost. Trst je bil v očeh slovenskih komunistov, pa tudi nasploh celotnega slovenskega odporiškega gibanja, pomemben tako iz nacionalnih (Zedinjena Slovenija) kot tudi ideoloških (veliko število delavstva) razlogov. Ti razlogi so se prepletali z dejstvom, da je imel Trst kot središče ozemlja, ki je predstavljalo stičišče Balkanskega in Apeninskega polotoka ter srednje Evrope, pomemben geostrateški položaj. Osredotočenost slovenskega odporiškega gibanja na Trst niti ni bila posebej izvirna, čeprav so zanj obstajali tudi nekateri specifični razlogi, temveč je šlo pri tem v veliki meri za kontinuiteto in prenašanje že obstoječih vzorcev, izoblikovanih v slovenski politični tradiciji v drugi polovici 19. stoletja. V taki postavitvi prednostnih nalog v primorski strategiji je imelo vprašanje slovensko-hrvaškega razmejevanja tudi iz tega vidika obrobno vlogo.

Skoraj idilični odnosi med odporiškima gibanjema v Istri so se začeli spreminjati na začetku leta 1944, ko sta si postopoma opomogli po hudih udarcih nemške protiofenzive jeseni 1943. Slovenska Istra je sicer sodila pod operativno območje Istrskega partizanskega odreda, vendar razen komande mesta Koper tu ni bilo drugih stalnih slovenskih partizanskih enot. Ker je bila 2. hrvaška istrska brigada, v kateri so bili tudi slovenski borci, tem krajem najbližja partizanska

448 Đilas, *Revolucionarni rat*, str. 355.

449 Grafenauer, *Jugoslovanske medrepubliške in zunanje meje*, str. 4–10.

enota, si je začela lastiti prednost pri vojaških posegih na ozemlju Slovenske Istre. Brez predhodnega soglasja slovenskih lokalnih oblasti (drugače kot pri zasedbi Kopra!) so prihajali na ozemlje s slovenskim prebivalstvom in se neupoštevajoč razmere večkrat do njega tudi neprimerno obnašali. Po poročilu okrožnega odbora OF za Slovensko Istro 10. februarja 1944 naj bi se »vedli precej oblastno in izjavljali, da je vsa Istra hrvaška in da se njih ne tiče naša organizacija, da smejo delati na našem terenu, kar hočejo«. ⁴⁵⁰ Najbolj je to prišlo do izraza ob novačenju v partizanske enote, kjer so se slovenski fantje uprli temu, da bi odhajali v hrvaške enote, a so hrvaški partizani nad njimi izvajali nasilje. Višek je pomenil nesporazum, ki je nastal v primeru napada hrvaških enot na karabinjersko postajo v Šmarjah 29. januarja 1944. Napad ni bil usklajen s slovensko stranjo, ki je imela dogovor karabinjersko posadko, naklonjeno odporniškemu gibanju, da se bo ta v primernem trenutku predala partizanom, kar pa je po hrvaškem napadu nanjo povzročilo težave. Da bi se uredila vsa nesoglasja in sporne zadeve, je 10. februarja 1944 na Maliji potekal sestanek med lokalnima funkcionarjema, na slovenski strani je bil Milan Guček in na hrvaški Andrija Babić, ki sta se sporazumela za natančnejšo ozemeljsko razmejitev med okrožjema v Istri. Razmejitev je potekala od Sečoveljskih solin do vasi Topolovec ob reki Dragonji, nato jugovzhodno pod vasjo Pregara, od tam na vzhod nad Štrpedom pred Buzetom in zatem v smeri proti Vodicam. V krajih, ki leže severno od te črte, je bilo prebivalstvo samo slovenske narodnosti, v nekaj obrobni vseh pa so bili Slovenci v večini. Ostre meje nista mogla določiti. ⁴⁵¹ Iz pogovorov o razmejitvi je razvidno, da so bili sporni predvsem nekateri posamezni predeli v notranjosti. Tako so v Gradinu in bližnjih vaseh predstavniki slovenskega odporniškega gibanja leta 1944 celo izvedli glasovanje o tem, kam želijo pripadati prebivalci, kjer jih je 90 % glasovalo za slovensko stran. ⁴⁵² Vprašanje teh vasi se je nato vleklo še v 50. leta 20. stoletja. ⁴⁵³ Po razmejitvi februarja 1944 sta vasi Poljane in Golac prišli pod pristojnost hrvaškega odporniškega gibanja, a so njuni prebivalci zahtevali priključitev k slovenski strani, medtem ko je vas Jelovica sprva sodila pod pristojnost slovenskega odporniškega gibanja, a so njeni prebivalci zahtevali priključitev k hrvaškem delu Istre. ⁴⁵⁴ V marcu 1944 je bila sporazumno določena ozemeljska pristojnost med slovenskim in hrvaškim odporniškim gibanjem tudi na območju Kastavščine. ⁴⁵⁵

V okoliščinah, ki so jih narekovale težavne vojne razmere, in glede na to, da lokalna partijska funkcionarja nista imela na voljo vseh potrebnih podatkov

450 Ferenc, Sodelovanje med slovenskim in hrvaškim NOB v Istri, str. 344.

451 *Slovenska Istra v boju za svobodo*, str. 418–419.

452 SI AS 223, šk. 630. Poročilo o razmejitvi med LR Slovenijo in LR Hrvaško, 12. 9. 1955.

453 Radelić, *Hrvaška u Jugoslaviji 1945.-1991.*, str. 141–144. Tudi Ostanek, *Slovensko-hrvaška jezikovna meja*, str. 217.

454 Giron, *Zapadna Hrvatska*, str. 338.

455 Prav tam.

in gradiva, verjetno pa tudi ne zadostnega poznavanja problematike, je jasno, da sta lahko razmejitve določila le okvirno in približno. Za tedanje partizansko ilegalno delovanje je bila pri urejanju upravno-političnih vprašanj nasploh značilna improvizacija, kjer so prevladovale predvsem trenutne praktične, iz konkretnega boja izvirajoče potrebe. Ni sicer jasno, na podlagi kakšnih meril in poznavanja okoliščin sta lokalna funkcionarja razmejila področje, a Guček na nekem mestu omenja osnovne šole v času avstrijske dobe, kar je morda bilo pomagalo pri njunem določanju meja med okrožjema.

Vesti o trditvah hrvaških partizanov, da je celotna Istra njihovo operativno območje, so vzpodbudile poveljstvo slovenskega VII. korpusa NOVJ, da je februarja 1944 izdalo poziv za mobilizacijo, kjer je bila izrecno navedena tudi Slovenska Istra.⁴⁵⁶ Poudarek na Slovenski Istri je bil pomemben predvsem zato, ker je bila s tem jasno izražena slovenska težnja po operativnem nadzoru tega dela ozemlja. Sklep o priključitvi Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji septembra 1943 je bil namreč pomanjkljiv, ker slovenski del Istre pa tudi Trst v njem nista bila izrecno omenjena. Na to nedoslednost je med prvimi opozoril Lojze Ude v referatu Nekaj načelnih pripomb k vprašanju o mejah marca 1944.⁴⁵⁷ Po drugi strani pa iz septembrskega hrvaškega sklepa o priključitvi k matici, ki je posebej omenjal Istro, ni bilo jasno razvidno, ali imajo pri tem v mislih celotno Istro ali le njen hrvaški del.⁴⁵⁸

Spor ob slovensko-hrvaški narodnostni meji glede pristojnosti delovanja odporiških organizacij zahodno od rapalske meje zaradi neobstoja upravne razdelitve po narodnostnem načelu tedaj ni predstavljal nič izjemnega. Prav v tem času (začetek 1944) se je namreč razvil še mnogo ostrejši spor med slovenskimi in italijanskimi komunisti glede pravice delovanja v Trstu, ki pa ga lokalni funkcionarji niso bili sposobni razrešiti, tako da je vprašanje na načelni ravni rešil šele aprilski sporazum med centralnima komitejema KPS in KPI, v praksi pa je bilo vprašanje rešeno šele jeseni 1944 s prevlado KPS v Trstu. Podobno se je dogajalo tudi z istrsko problematiko, katere reševanje se je preneslo iz lokalnih okvirov, ko jih tu na višji ravni ni bilo mogoče več reševati. Tako je bilo v poročilu okrožnega odbora za slovensko Istro z dne 15. aprila 1944 zapisano: »Pred časom smo Vam poročali o dosegi organizacijsko-teritorialne razmejitve med hrvatsko in našo organizacijo, ki smo jo določili z njihovimi pooblaščenci. Sedaj pa dobivamo dnevna poročila z obmejnega ozemlja o prekrških hrvaških čet in terenskih organizacij proti upoštevanju kompetenc naše terenske in vojaške

456 SI AS 1887, šk. 69. Zadnji poziv. Slovenski partizan, 13. februarja 1944.

457 SI AS 1643, Predsedstvo SNOS, šk. 13.

458 Grafenauer je menil (Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka, str. 42–45), da je hrvaški odlok imel v mislih celotno Istro, čemur pa je kasneje oporekal Strčić (Prilog o hrvatskom sudjelovanju u diplomatskim odlukama druge Jugoslavije, str. 55).

organizacije.«⁴⁵⁹ Izkazalo se je, da kljub februarškemu dogovoru vprašanje razmejitve ni bilo zadovoljivo rešeno in odpravljeno z dnevnega reda. Zato so okrožni organi zaprosili, da izvršni odbor OF posreduje pri Glavnem štabu Hrvaške, da uredijo odnose z obmejnimi hrvaškimi enotami.⁴⁶⁰

Ker je s problemom mobilizacije aktualno postalo tudi vprašanje razmejitve operativnih območij, se je vpletel tudi Glavni štab Slovenije, ki je o tem obvestil hrvaški Glavni štab in tako se je vprašanje razmejitve preneslo na višjo raven.⁴⁶¹ Nato je hrvaški glavni štab zaprosil slovenskega, naj izdelava razmejitveno črto med operativnima območjema slovenske in hrvaške partizanske vojske. V začetku marca 1944 je slovenski Glavni štab hrvaškemu poslal karto z vrisano mejo na področju Istre in Kolpe, ki naj bi delila operativni območji VII. (slovenskega) in XI. (hrvaškega) korpusa NOVJ.⁴⁶² Glavni štab slovenske partizanske vojske je predlagal, naj razmejitev obmejnih okrožnih komitejev velja tudi za operacijska območja. Obenem so hrvaško stran opozorili, da so mejo začrtali na podlagi podatkov, s katerimi trenutno razpolagajo, tako da ne morejo zagotoviti njene točnosti prav za vse vasi.⁴⁶³

Prav zaradi teh nejasnosti je slovenski Glavni štab zaprosil Znanstveni inštitut pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, da določi razmejitveno črto, ki dotlej ni bila nikoli meja administrativnih enot. To nalogo (izdelavo karte in elaborata) je prevzel predsednik Znanstvenega inštituta zgodovinar Fran Zwitter. Zwitter je razmejitev označil na Dragonji, če se omejimo le na njen najzahodnejši del.⁴⁶⁴ Ohranjeni Zwittrovi zapiski o slovensko-hrvaški meji kažejo, da se je pri njenem opisovanju oprl predvsem na dela Simona Rutarja, Mieczysława Małeckega, Milka Kosa, Lava Čermelja, Antona Melika, Nika Županiča, Josipa Mala, Emila Laszowskega in še nekaterih drugih.⁴⁶⁵ Pri tem je Zwitter v skladu z načelnim stališčem do mejnih vprašanj, po besedah Boga Grafenauerja tako sledil tradiciji o njeni presoji v slovenski znanosti, tako da se »ne more načuditi, da o poteku slovenske narodnostne meje ni bilo nobenih dvomov.«⁴⁶⁶ Zwitter je svoje delo o tem vprašanju v poročilu Znanstvenega inštituta spomladi 1944 opisal z besedami, da je »dovršil nekaj pripomb o

459 Ferenc, Sodelovanje, str. 344.

460 Marin, Dogovor o organizacijsko-teritorialni (vojaškopravni) razmejitvi, str. 53.

461 Takšen prikaz na podlagi analize konkretnih okoliščin in primerjave s podobnimi tedanjimi primeri kaže, da Kristenova razlaga o ukazu »od zgoraj«, ki bi zahteval mejo na Dragonji, ne temelji na prepričljivih argumentih. Mihelič (*Ribič, kje zdaj tvoja barka plava?*, str. 97), ki sicer sprejema nekatere Kristenove teze, pušča to vprašanje odprto. V glavnem pa knjiga Darje Mihelič, ki temelji na arhivskem gradivu, v dokajšnji meri zagovarja podobna stališča kot pričujoča razprava.

462 Karta v arhivu ni priložena.

463 SI AS 1851, šk. 18.

464 SI AS 1164, šk. 72.

465 SI AS 1402, XXII/16.

466 Grafenauer, Miti, str. 44.

slovensko-hrvatski meji v Istri na željo GŠ«. ⁴⁶⁷ Po osvoboditvi, sredi 50. let prejšnjega stoletja, se je Zwitter ponovno vračal k zgodovini slovensko-hrvaških odnosov ⁴⁶⁸ in pri tem v elaboratu z naslovom Meja med Slovenci in Hrvati v Istri izrazil dvom, »da bi (op. BG – zgoraj omenjena medvojna karta) kaj vplivala na kasnejšo razmejitev, ki imamo zanjo druge, bolj direktne dokumente«. ⁴⁶⁹ Za razmejitev administrativnih enot po koncu vojne je Zwitter kot pomembna in neposredna dokumenta omenil Cadastre national de l'Istrie (1945) in eno od kart v atlasu Maps relating to the ethnical structure of the Julian March (1946). V 70. letih prejšnjega stoletja pa je Zwitter v zvezi s tem vprašanjem posebej poudaril, da meje med okupacijo ni določil, temveč jo je samo opisal na podlagi dotedanje literature. ⁴⁷⁰

Zwitter je že pred tem, februarja 1944, povsem neodvisno od zapletov glede razmejitve operacijskih območij, s katerimi tedaj v Znanstvenem inštitutu pri predsedstvu SNOS še niso bili seznanjeni, ⁴⁷¹ v referatu Problem bodočih slovenskih meja zapisal: »Nekoliko kasneje so se Slovenci približali morju, v začetku so se izognili tržaški okolici in prišli v Istri (...), tako da postane italijanstvo ob vzh. Jadranu sev. od slovensko-hrvatske meje ob Dragonji že tedaj omejeno na ta mesta ob obali.« ⁴⁷² Takšno razlago je Zwitter povzel po Zgodovini Slovencev Milka Kosa in Sloveniji Antona Melika ter literaturi, ki sta ju ti dve deli navajali. V obsežnem referatu, ki je predstavljal temelj za nadaljnjo razpravo o mejnih vprašanjih, je to edina omemba tega vprašanja. Ta ugotovitev, ki je bila v referatu omenjena zgolj obrobno, tedaj ni bila sporna za nobenega od strokovnjakov, zbranih pri Znanstvenem inštitutu, ki so o Zwittrovem (in Dularjevem) referatu razpravljali 20. marca 1944 v Semiču. ⁴⁷³ Tudi v referatu Nekaj načelnih misli k aktualnim slovenskim vprašanjem je izražena misel, da »ne bo nobenih komplikacij (...), kolikor je znano, glede hrvaško-slovenske razmejitve v Istri«. ⁴⁷⁴

467 SI AS 1643, šk. 63.

468 SI AS 1402, XXXVI/1. Slovensko-hrvatska meja v zgodovini.

469 SI AS 1402, XXXVI/1.

470 Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni, str. 267.

471 Tako je npr. Ude v omenjenem referatu iz marca 1944 zapisal, da bo treba »glede slovenskega dela Istre (...) s Hrvati še spregovoriti jasno prijateljsko besedo, da še se tu ne pojavijo kakšni spori«. Na podlagi omenjenega februarskega mobilizacijskega poziva VII. korpusa NOVJ pa je presojal, da je bilo v vojaških krogih že govora o tem.

472 SI AS 1643, šk. 13.

473 SI AS 1643, šk. 13. Na to opozarja tudi Grafenauer, Istrske zdrahe in Grafenauer, Miti, str. 44.

474 SI AS 1643, šk. 13.

Prav v času Zwittrovega črtanja slovensko-hrvaške meje (maja 1944) je geodetska sekcija Glavnega štaba NOV in POS izdelala karto slovenskega ozemlja v merilu 1:200.000, kjer je bila zarisana upravno-politična razdelitev na okrožja in okraje. Bistvena razlika od omenjenih razmejitev je bila, da na tej karti razmejitev med slovenskim in hrvaškim odporniškim gibanjem ne poteka po Dragonji, temveč po mejah piranske občine do savudrijskega rta in tako upošteva njeno celovitost.⁴⁷⁵ Karta upravno-politične razdelitve je tako odražala stališče, ki je očitno prevladovalo med v zgodovinsko-upravnih zadevah dobro podkovanimi izvedenci v aparatu Glavnega štaba Slovenije, da je pri določanju meja slovenskega ozemlja potrebno upoštevati tudi te vidike. Takšno stališče je bilo v Glavnem štabu Slovenije kontinuirano prisotno vse leto 1944. Tako tudi karta občin slovenskega dela Julijske krajine, ki jo je oktobra 1944 zopet izdelala Geodetska sekcija Glavnega štaba NOV in POS, zajema celotno piransko občino, to je ozemlje vse do savudrijskega rta.

V slovenskem odporniškemu gibanju smo priča neuskkljenosti med različnimi političnimi in vojaškimi dejavniki glede postavitve južne meje večino časa, ko se je leta 1944 to vprašanje odprlo. Vse to kaže, da vprašanje upravno-politične razmejitve med odporniškima gibanjema ni bilo v celoti razrešeno. Kljub medsebojnemu dogovoru o razmejitvi operacijskih območij pa se ga obe strani nista dosledno držali in je prihajalo do obojestranskih pritožb zaradi domnevnega kršenja. Vprašanje »mejaštva« je bilo tako vse leto 1944 na neki način še odprto.⁴⁷⁶

Tako so še novembra 1944, torej devet mesecev po omenjenem dogovoru, na sestanku okrožnega komiteja KPS za južno Primorsko ugotavljali, da je v istrskem okraju odnos med Slovenci in Hrvati precej napet, Hrvati naj bi namreč silili proti Trstu.⁴⁷⁷ Torej se že na začetku leta 1944 izražena hrvaška težnja po obvladovanju celotne Istre še ni povsem umaknila v ozadje. Za celotno leto 1944 je značilno, da je sicer prihajalo do obojestranskih kršenj, vendar je bila vseskozi prisotna hrvaška težnja po prodoru proti zahodu (Trstu), medtem ko je slovenska stran bolj ali manj uspešno to skušala preprečevati.

To kaže, da niti februarški dogovor na Maliji in dogovor med glavnima štaboma niti Zwittrova označba slovensko-hrvaške meje niso v celoti razrešili vseh težav, ki so se pojavljale na terenu na lokalni ravni ob robu slovensko-hrvaške narodnostne meje. Kljub temu da so lokalni dejavniki o teh obmejnih nespornostih redno obveščali predpostavljene forume (pokrajinski oziroma oblastni komite KPS za Primorsko in ta dalje centralni komite KPS), pa iz dostopnih

⁴⁷⁵ SI AS 1851, šk. 46.

⁴⁷⁶ Podobno ugotavlja tudi Celar, *Slovenija in njene meje*, str. 98.

⁴⁷⁷ SI AS 1487, šk. 29. Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje. Zapisnik V. seje okrožnega komiteja KPS za Južnoprimorsko okrožje 14. novembra 1944.

virov, razen splošnih navodil o potrebi bratskega sodelovanja s hrvaškim odpor- niškim gibanjem, ni zaslediti nobenih konkretnih navodil, kako se odzvati na problem in kako ga konkretno zgladiti. Med pokrajinskima vodstvoma odpor- nškega gibanja za Slovensko primorje in hrvaško Istro tudi ni bilo pomembnejših medsebojnih stikov, čeprav so prizadevanja (zlasti na hrvaški strani) v tej smeri obstajala. Nasploh je hrvaška stran kazala večje zanimanje za sodelovanje tako na političnem kot vojaškem področju, kar je bilo razumljivo tudi z zemljepisnega in strateškega vidika. Prihajalo je tudi do sestankov med lokalnimi funkcionarji in izmenjave izkušenj, vendar bistvenega napredka ni bilo. Na področju politič- nega sodelovanja so se hrvaški predstavniki celo pritoževali zaradi premajhne slovenske zavzetosti, da je postavljen pravi »kineski zid« med organizacijama.⁴⁷⁸ Nekoliko drugače je bilo na vojaškem področju, kjer po dogovoru o razmejitvi operativnih območij ni bilo težav in je prihajalo do sodelovanja med posame- znimi slovenskimi in hrvaškimi vojaškimi enotami. Te so bile povezane preko kurirske in radijske zveze, tudi na operativnem področju, zlasti po ustanovitvi druge istrske brigade in 43. istrske divizije NOV in POJ sredi 1944. Nekatere hrvaške enote s področja Istre so se občasno umikale tudi na operativno podro- čje slovenskih partizanskih enot.

Posebno obliko sodelovanja med Slovenci in Hrvati onstran rapalske meje so predstavljale prekomorske partizanske formacije, ki so bile sestavljene iz nekda- njih internirancev, konfinirancev, zapornikov, pripadnikov posebnih kazenskih enot in nekdanjih vojakov italijanske vojske. Ti so med drugo svetovno vojno prišli v baze v severni Afriki in južni Italiji. Prekomorcev je bilo skupaj 35.000, od tega 27.000 Slovencev (med njimi 22.000 državljanov Italije) in 5.000 istrskih Hrvatov, ostalo pa so bili Dalmatinci in Črnogorci.

X.

Odnosi med Slovenci in Hrvati v času druge svetovne vojne, ko so bili ločeni z državno mejo, so se oblikovali na več ravneh in so bili večplastni. Politika režima NDH je v sklopu svojih prizadevanj po uveljavitvi hrvaške države v okviru naci- stičnega novega reda stremela tudi k prevladi nad slovenskim ozemljem. Pri tem so bila njihova prizadevanja zaradi nemških in italijanskih interesov v sloven- skem prostoru neuspešna. V okviru NDH se je poslabšal tudi položaj Slovencev na Hrvaškem in nekateri izmed njih so bili zaradi protifašistične usmerjenosti deležni nasilja s strani režima NDH. Kljub temu lahko rečemo, da je bila politika oblasti v NDH do Slovencev od vseh sosednjih držav, ki so zasedle Slovenijo,

478 Ferenc, Sodelovanje, str. 346.

slovenstvu še najmanj škodljiva, tako da ta medvojna izkušnja ni pustila trajnejših negativnih posledic med sosednjima narodoma.

Na povsem drugačnih temeljih so se oblikovali odnosi med slovenskim in hrvaškim odporniškim gibanjem, med katerima ni bilo prisotne težnje po podrejanju. Kljub različnim okoliščinam sta si bili slovensko in hrvaško odporniško gibanje v prizadevanjih po oblikovanju lastnega nacionalnega sistema zelo podobni. Med vojno in še zlasti v prvem poveljnem obdobju sta doživeli enako usodo. Med njima je prišlo predvsem v obmejnih predelih do sodelovanja v obojestransko korist, ki je bilo zaradi vpetosti v vsejugoslovanski okvir še politično vzpodbujeno (geslo o bratstvu in enotnosti). Med odporniškima gibanjema je obstajala tudi določena tekmovalnost, ki se je kazala v različnih nesporazumih in sporih na terenu (najbolj izrazit je bil spor zaradi razmejitve med operativnimi območji), ki pa nikoli niso postali neobvladljivi in sta jih vodstvi odporniških gibanj vedno skušali zgladiti.